

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»

Μεταξύ κανόνα και εξαίρεσης: Το Δίκαιο στον Σμιτ της Βαϊμάρης

Διπλωματική Εργασία

Μαρία Μούρτου – Παραδεισοπούλου

A.M: 1115M017

Τριμελής Επιτροπή: Εμμανουήλ Αγγελίδης, καθηγητής (επιβλέπων)

Αλίκη Λαβράνου, καθηγήτρια

Γρηγόρης Ανανιάδης, αν. καθηγητής

Αθήνα 2018

Πίνακας εξωφύλλου: Wassily Kandinsky, *Black Relationship* (1924)

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου αφενός για την υψηλή ποιότητα σπουδών που μου προσέφερε, αφετέρου για τους ανθρώπους —καθηγητές και συμφοιτητές— με τους οποίους γνωρίστηκα και συνεργάστηκα κατά τη διάρκεια αυτών των σπουδών.

Ειδικότερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου: Μανόλη Αγγελίδη, σύμβουλο σπουδών μου, για την άμεση και ουσιαστική ανταπόκριση σε ότι χρειάστηκα καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος, Γρηγόρη Ανανιάδη, Γεράσιμο Κουζέλη, Λουδοβίκο Κωτσονόπουλο, Γιώργο Φαράκλα και Γιώργο Φουρτούνη, για τις συζητήσεις μας, εντός και εκτός αμφιθεάτρων και για την προθυμία τους να συμμετάσχουν στους προβληματισμούς μου. Προς τρεις ακόμα ανθρώπους του ακαδημαϊκού χώρου οφείλω τις ευχαριστίες μου, τους καθηγητές: Στέφανο Παπαγεωργίου, για την ευκαιρία και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε με την ανάθεση της επιμέλειας της φετινής επετηρίδας, Ζαχαρία Δεμαθά, για τη διεύρυνση των πνευματικών μου οριζόντων και Νίκο Πετραλιά, για την προτροπή του να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα και κυρίως για την αδιάλειπτη υποστήριξή του.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κοινωνικό και οικογενειακό μου περίγυρο για τις συζητήσεις και τη συμπαράσταση και κυρίως τους γονείς μου για την αγάπη και την πίστη τους σε εμένα.

Την παρούσα εργασία αφιερώνω στον πατέρα μου, του οποίου η παρουσία μέσω της απουσίας του μου δίνει το κίνητρο να συνεχίζω.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	9
(i) Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.....	9
(ii) Κειμενική Δομή.....	10
(iii) Το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης και η επιλογή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως ιστορικό πλαίσιο.....	11
Κεφάλαιο 1.....	15
Σμιτ, δίκαιο και εξαίρεση.....	15
1.1. Πρώτη προσέγγιση του παράδοξου. Ο κυρίαρχος εντός και εκτός δικαίου.....	18
1.1.1. Τέσσερις παρατηρήσεις για το Δίκαιο και την Κυριαρχία.....	18
1.2. Η σημασία της αρμοδιότητας και του νομικού τύπου.....	21
1.2.1. Η σμιτιανή απόφαση, ως κανονιστικά ιδιόμορφη. Η αυθαιρεσία ως χαρακτηριστικό της.....	23
1.3. Ο ρόλος του εχθρού στη διαμόρφωση του δικαίου ως μεθοδολογικό εργαλείο και ως πραγματικότητα.....	26
1.3.1. Η σχέση φίλου-εχθρού ως μεθοδολογικό εργαλείο.....	26
1.3.2. Ο ρόλος του εχθρού για το δίκαιο.....	28
1.4. Συμπεράσματα 1 ^{ου} κεφαλαίου.....	30
Κεφάλαιο 2.....	33
Θαύμα και εξαίρεση. Μία αναλογία.....	33
2.1. Σύντομη προσέγγιση σύνδεσης θεολογίας και νομικής επιστήμης. Η πολιτική θεολογία ως πυρήνας.....	33
2.2. Το θαύμα στον Σμιτ.....	34
2.2.1. Μια σύντομη παρέκβαση: Ο Μέγας Ιεροεξεταστής.....	36
2.3. Ο Κέλσεν για τη σχέση θεολογίας-θεωρίας κράτους.....	38
2.3.1. Το θαύμα και η θεοδικία στον Κέλσεν.....	40
2.4. Η σημασία της σύνδεσης νομικής-θεολογίας για τη νομιμοποίηση του σμιτιανού εγχειρήματος.....	42
Κεφάλαιο 3.....	45

Η σμιτιανή κατάσταση έκτακτης ανάγκης ως «εξαιρετική» κανονικότητα. Το αντιπαράδειγμα του Βάλτερ Μπένγιαμιν.	45
3.1. Κυριαρχία και κράτος έκτακτης ανάγκης	46
3.2. Η έκτακτη ανάγκη του Σμιτ ως «εξαιρετική» κανονικότητα	48
3.2.1. Η σμιτιανή διασταλτική ερμηνεία του άρθρου 48	50
3.3. Το αντιπαράδειγμα του Μπένγιαμιν.....	52
3.4. Συμπεράσματα 3 ^{ου} κεφαλαίου.....	54
4. Επίλογος/ Συμπεράσματα.....	57
Βιβλιογραφία.....	61

*Ἄλλ' ἢ τυραννὶς πολλὰ τ' ἄλλ' εὐδαιμονεῖ
κάξεσιν αὐτῇ δρᾶν λέγειν θ' ἂ βούλεται.*

Σοφοκλῆς, *Ἀντιγόνη*

Εισαγωγή

Στόχος της εργασίας είναι να ερευνηθεί η θέση και τον ρόλο του δικαίου στο θεωρητικό οικοδόμημα του Καρλ Σμιτ (Carl Schmitt) την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1918-1933). Αυτό που θα ισχυρισθούμε εδώ είναι, αφενός, ότι η εξαίρεση και το δίκαιο βρίσκονται πάντα σε «συνομιλία» και δανείζονται το ένα εργαλείο από το άλλο και, αφετέρου, ότι στο σμιτιανό σχήμα, το δίκαιο χρειάζεται την εξαίρεση για να υπάρχει και η εξαίρεση το δίκαιο —όπως ακριβώς ο φίλος τον εχθρό και ο εχθρός τον φίλο. Η εν λόγω σχέση θα αναλυθεί και μέσω της αναλογίας «θαύματος-κατάστασης έκτακτης ανάγκης», όπως αυτήν την παρουσιάζει, αφενός, ο Σμιτ και, αφετέρου, ο Χανς Κέλσεν (Hans Kelsen) —σύγχρονος του Σμιτ και συχνός του «αντίπαλος» στις θεωρητικές του αναπτύξεις— στο κείμενό του «Θεός και κράτος» («God and the State»), υπό το πρίσμα της μεγαλύτερης κλίμακας αναλογίας θεολογίας-πολιτικής.

Παράλληλα, θα διερευνηθούν οι συνέπειες που προκύπτουν για το σμιτιανό θεωρητικό οικοδόμημα από την αλληλεπίδραση δικαίου-εξαίρεσης, και ειδικά στη θεωρία της κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Η θέση μας είναι πως εντέλει η σμιτιανή έκτακτη ανάγκη δεν αποτελεί πραγματική εξαίρεση στον κανόνα αλλά μία «εξαιρετική» κανονικότητα. Για την ανάδειξη αυτής της θέσης θα χρησιμοποιηθεί ως αντιπαράδειγμα η θεωρητική επεξεργασία του Βάλτερ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin) περί έκτακτης ανάγκης.

(i) Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την πραγματοποίηση της εργασίας διακρίνονται σε πρωτογενείς και δευτερογενείς. Από τις πρωτογενείς, το έργο του Σμιτ στο οποίο βασίζεται κυρίως η παρούσα έρευνα, είναι η *Πολιτική Θεολογία* (1922). Περαιτέρω, ο αναγνώστης μπορεί να βρει αναφορές και από άλλα έργα του, η συγγραφή των οποίων εντάσσεται στην εξεταζόμενη περίοδο, όπως: *Η έννοια του Πολιτικού* (1932), *Δικτατορία* (1921), *Συνταγματική Θεωρία* (1928) και *Ρωμαιο-Καθολικισμός και Πολιτική Μορφή* (1923). Όσον αφορά την πρωτογενή βιβλιογραφία

σχετικά με τον Χανς Κέλσεν, ο αναγνώστης θα έρθει μέσω της εργασίας σε επαφή με το δοκίμιό του «Θεός και Κράτος» (God and the State). Τέλος, όσον αφορά τον Μπένγιαμιν, χρησιμοποιήθηκαν οι *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας* (1940), το *Για μια κριτική της Βίας* (1921) και *Η καταγωγή του Γερμανικού μπαρόκ δράματος* (1928).

Η δευτερογενής βιβλιογραφία περιλαμβάνει βιβλία και άρθρα των προβληματικών που θέτουν οι ως άνω αναφερθέντες θεωρητικοί, με επίκεντρο τις επεξεργασίες του Σμιτ. Έτσι, μεταξύ άλλων, η διαδρομή για την απάντηση των τεθειμένων ερευνητικών ερωτημάτων στηρίχθηκε αφενός, σε ελληνικά και σε ξενόγλωσσα αλλά μεταφρασμένα στα ελληνικά βιβλία και σε άρθρα, όπως το «Ο Λεβιάθαν του Hobbes ή του Schmitt; Αντινομίες και καταχρήσεις μίας υπερερμηνείας» του Αγγελίδη, η *Κατάσταση Εξαιρέσης του Αγκάμπεν, το Ιδέα, απόφαση, πολιτική* του Ανανιάδη, το *Χανς Κέλσεν, συνηγορία υπέρ της Δημοκρατίας* της Baume και το «Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Χομπς και τον Καρλ Σμιτ: παρατηρήσεις πάνω στην σμιττιανή ερμηνεία του Χομπς» της Λαβράνου. Αφετέρου, αξιοποιήθηκε εξίσου ξενόγλωσσα βιβλιογραφία, από βιβλία όπως το *Constitutions in Crisis* του Finn, μέχρι άρθρα, για παράδειγμα το «Taking Exception to Decision: Walter Benjamin and Carl Schmitt» του Weber και το «Laws, Exceptions, Norms: Kierkegaard, Schmitt and Benjamin on the Exception» της Gould. Μεγάλο μέρος του πρώτου κεφαλαίου στηρίχθηκε στην ανάλυση που κάνει ο Κονδύλης στα «Επιλεγόμενα» στην *Πολιτική Θεολογία*.

(ii) Κειμενική Δομή

Όσον αφορά τη δομή του κειμένου, αρχικά, γίνεται μία σύντομη αναφορά στο πλαίσιο του Συντάγματος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, με έμφαση στο άρθρο 48 του Συντάγματος.

Εν συνεχεία, στο **πρώτο κεφάλαιο**, ακολουθεί η πορεία της σχέσης δικαίου-εξαιρέσης, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή μέσα από τις σμιτιανές επεξεργασίες, με στόχο να εντοπιστεί ποια είναι η θέση του δικαίου στο οικοδόμημα του Σμιτ και συγκεκριμένα ποια η σχέση του με την εξαιρέση. Η διαδρομή αυτή χωρίζεται σε επιμέρους ενότητες. Έτσι, εξετάζονται κατά σειρά: η σχέση εξαιρέσης-δικαίου, η

σύνδεση του δικαίου με την έννοια της κυριαρχίας, υπό το φως της οριακής θέσης του κυρίαρχου εντός και εκτός της έννομης τάξης, η θέση που έχει η αρμοδιότητα και ο τύπος στη σμιτιανή προβληματική, η απόφαση και ειδικότερα η κανονιστική της ιδιομορφία, με έμφαση στο στοιχείο της αυθαιρεσίας και τέλος ο ρόλος του εχθρού στη διαμόρφωση του δικαίου.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο**, αναπτύσσεται η έννοια του θαύματος, αφενός, όπως την εκλαμβάνει ο Σμιτ, αφετέρου όπως γίνονται αντιληπτές τόσο η έννοια του θαύματος όσο και της θεοδικίας από τον Κέλσεν στο «God and the State». Στο διάστημα μεταξύ των δύο αναπτύξεων επιχειρείται η διερεύνηση της σύνδεσης του σμιτιανού θαύματος με τους ισχυρισμούς του Μέγα Ιεροεξεταστή στο έργο *Αδελφοί Καραμαζώφ* (1988) του Φιόντορ Μιχάιλοβιτς Ντοστογιέφσκι (*Fëdor Michajlovic Dostoevskij*). Σε αυτό το πλαίσιο, κρίνεται απαραίτητο να προηγηθεί όλων μια σύντομη αναφορά στη γενικότερη αναλογία θεολογίας-νομικής επιστήμης/πολιτειολογίας. Η ανάπτυξη του Κέλσεν χρησιμοποιείται ως εργαλείο διαλεύκανσης της σμιτιανής έννοιας του θαύματος και ως σημείο κριτικής επί των λόγων για τους οποίους ο Σμιτ επιχειρεί τη σύνδεση πολιτειολογίας-νομικής επιστήμης με τη θεολογία.

Στο **τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο** της εργασίας, επιχειρείται η απάντηση και ανάπτυξη του δευτέρου σκέλους του ερωτήματος, δηλαδή ποια/ες είναι οι συνέπεια/ες του «διαλόγου» μεταξύ δικαίου και εξαίρεσης. Ως υποστηρικτικό υλικό χρησιμοποιείται εδώ η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ως μια αυθεντική εξαίρεση, όπως αυτή διατυπώνεται στις επεξεργασίες του Μπένγιαμιν. Απαραίτητη για το τρίτο κεφάλαιο κρίνεται μια σύντομη ανάδειξη των στοιχείων που διαφοροποιούν την έννοια της «κυριαρχίας» σε κάθε έναν εκ των δύο θεωρητικών.

(iii) Το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης και η επιλογή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως ιστορικό πλαίσιο

Το Σύνταγμα της Βαϊμάρης έχει χαρακτηριστεί ως εκείνο που ίσως αξιοποίησε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο Σύνταγμα τις προβλεπόμενες διατάξεις περί εξαιρετικών μέτρων. Όπως διαβάζουμε στο *Constitutions in Crisis*, του Φινν (Finn):

«Οι κρίσεις στη Γερμανία ήταν ο κανόνας παρά η εξαίρεση». Στα πρώτα της χρόνια, η κυβέρνηση (της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης) στηρίχθηκε στις διατάξεις περί έκτακτης ανάγκης του Συντάγματος της Βαϊμάρης πάνω από 250 φορές, οι οποίες ήταν ξανά τα κύρια μέσα πολιτικής στα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας/καθεστώτος (republic).¹

Ο ίδιος ο Σμιτ, μάλιστα, είχε παρατηρήσει πως, όσον αφορά το συνταγματικό κείμενο, υπήρχε μία «εγγενής δομική ένταση μεταξύ των προεδρικών και των κοινοβουλευτικών στοιχείων της Βαϊμάρης».² Σε αυτήν τη δομική ένταση μπορούν να προστεθούν και τρία άρθρα του Συντάγματος της Βαϊμάρης, συγκεκριμένα τα 22, 25 και 48. Σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς η ύπαρξη αυτών των τριών άρθρων διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην κατάρρευση της Δημοκρατίας. Από αυτά, το άρθρο 48 είναι αυτό που προβλέπει τη δυνατότητα του προέδρου του Ράιχ να κηρύξει το κράτος σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και να αναστείλει την ισχύ ορισμένων άρθρων του. Συγκεκριμένα, το γράμμα του άρθρου 48 έχει ως εξής:

Εάν ένα ομόσπονδο κράτος δεν εκπληρώνει τα καθήκοντα που προβλέπονται σύμφωνα με το εθνικό Σύνταγμα ή τους νόμους, ο Πρόεδρος του Ράιχ μπορεί να το υποχρεώσει να το κάνει με τη βοήθεια των ένοπλων δυνάμεων.

Εάν η δημόσια ασφάλεια και τάξη στο γερμανικό Ράιχ διαταράσσονται σοβαρά ή διακινδυνεύονται, ο Πρόεδρος ... μπορεί να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την αποκατάσταση της δημόσιας ασφάλειας και τάξης, και εάν είναι αναγκαίο, να παρέμβει με τη βοήθεια των ένοπλων δυνάμεων. Σε αυτήν την περίπτωση, μπορεί να αναστείλει προσωρινά εξ ολοκλήρου ή εν μέρει τα θεμελιώδη δικαιώματα που προβλέπονται στα άρθρα 114,115,117,118,123,124 και 153.

Ο Πρόεδρος ... πρέπει να ενημερώσει αμέσως το Ράιχσταγκ για όλα τα μέτρα που πάρθηκαν σε συμφωνία με τις παραγράφους ένα και δύο αυτού του Άρθρου. Τα μέτρα πρέπει να ανακληθούν εφόσον ζητηθεί από το Ράιχσταγκ.

Σε περιπτώσεις που μια καθυστέρηση θα μπορούσε να είναι επικίνδυνη, η κυβέρνηση του κράτους μπορεί να λάβει για την επικράτειά της προσωρινά μέτρα, φύσεως όπως αυτής των περιγραφόμενων στην παράγραφο δύο άρθρων.

¹ John E. Finn, *Constitutions in Crisis, Political Violence and the Rule of Law*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1991, σ. 137.

²Αυτ., σ. 144.

Τα μέτρα ανακαλούνται με διαταγή του Προέδρου του Ράιχσταγκ.

Εθνικός νόμος θα περιγράφει τις λεπτομέρειες.³

Η ένταση μεταξύ προεδρικής και κοινοβουλευτικής εξουσίας που προκύπτει από το ως άνω άρθρο, στην οποία αναφέρθηκε ο Σμιτ, έχει χαρακτηριστεί από τον Φινν ως «αμήχανος συμβιβασμός».⁴ Από τις παραγράφους 1,2 και 5 του άρθρου είναι φανερό ότι προβλέπεται απευθείας η αρμοδιότητα του Προέδρου του Ράιχ να αποφασίσει έκτακτα μέτρα ή να τα ανακαλέσει, με αποτέλεσμα να θίγεται η αρχή της διάκρισης των εξουσιών, αφού ουσιαστικά ο Πρόεδρος αποκτά νομοθετικού τύπου εξουσίες, ενώ οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι της νομοθετικής εξουσίας παραβλέπονται εντελώς.⁵ Ειδικά όσον αφορά την παράγραφο δύο, το σε τι συνίσταται αυτή η διακινδύνευση είναι ασαφές, με αποτέλεσμα η τελική απόφαση για την ερμηνεία της «διακινδύνευσης» να εναπόκειται στην κρίση του αποφασίζοντος προέδρου. Ήδη εδώ μπορεί να εντοπιστεί μια σύνδεση με τη σμιτιανή έννοια του πολιτικού, αφού η αρμοδιότητα απόφασης περί εχθρού ανήκει στον κατά τον Σμιτ κυρίαρχο.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει σημασία να σημειωθεί είναι ότι επί τη βάση του άρθρου 48 πάρθηκαν αυθαίρετα μέτρα επί της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ένα παράδειγμα αποτελεί η σύσταση ad hoc Δικαστηρίων, με δικαιολογητική βάση τον δημόσιο κίνδυνο του άρθρου 48, η σύσταση των οποίων, ωστόσο, ρητά απαγορευόταν από το άρθρο 105 του ίδιου Συντάγματος, το οποίο μάλιστα δεν άνηκε σε αυτά των οποίων η ισχύς ήταν δυνατόν να ανασταλεί. Ένα άλλο παράδειγμα, διαφωτιστικό επίσης της αυθαιρεσίας —η αυθαιρεσία της σμιτιανής απόφασης θα μπορούσε να συνδέεται— που κατά κάποιον τρόπο επέτρεψε το άρθρο 48, είναι η, κατά την κυρίαρχη ερμηνεία, πληθώρα οικονομικών μέτρων που πάρθηκαν, εμφανιζόμενα ως έκτακτα, τα οποία ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν σχετίζονταν με την «τήρηση της δημόσιας ασφάλειας και τάξης», που θεωρητικά κάλυπτε το εν λόγω άρθρο.⁶

³ *Αυτ.*, σ. 147.

⁴ *Αυτ.*

⁵ *Αυτ.*

⁶ *Αυτ.*, σ. 149.

Το περιεχόμενο του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης είναι σημαντικό για το υπό κρίση ερευνητικό ερώτημα της παρούσης, αφού όχι μόνο αναφέρεται από τον Σμιτ ρητά στην *Πολιτική Θεολογία*,⁷ αλλά και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ως Σμιτ, ως νομικός, δανείζεται από αυτό στοιχεία για τη δική του εννοιολόγηση της έκτακτης ανάγκης και της αποφασιστικής εξουσίας του κυρίαρχου να την κηρύξει.

⁷ Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ. Π. Κονδύλης, Κουκκίδα, Αθήνα 2006, σ.25-26. Ο Σμιτ επεξεργάζεται επίσης το περιεχόμενο του άρθρου 48 στο έργο του *Δικτατορία*. Βλ. Carl Schmitt, *Dictatorship*, μτφρ. M. Hoelzl και G. Ward, Polity Press, Κέμπριτζ 2014, σ. 180-226.

Κεφάλαιο 1

Σμιτ, δίκαιο και εξαίρεση⁸

Εάν η εξαίρεση υπονοεί και προϋποθέτει έναν κανόνα,⁹ έτσι και η κατάσταση έκτακτης ανάγκης,¹⁰ ή αλλιώς κατάσταση εξαίρεσης, υπονοεί ένα δίκαιο, το οποίο να σιωπά. Την ίδια στιγμή, τουλάχιστον όπως προκύπτει τόσο από το άρθρο 48 του ελληνικού Συντάγματος (με διαφοροποιήσεις ωστόσο όσον αφορά το αρμόδιο όργανο κήρυξης της έκτακτης ανάγκης, η οποία ονομάζεται «κατάσταση πολιορκίας», τον εντονότερο έλεγχο των προεδρικών πράξεων από τη Βουλή και την Κυβέρνηση, τα χρονικά περιθώρια και τις αναγκαίες πλειοψηφικές αποφάσεις),¹¹ όσο και από το

⁸ Για την εννοιολογική σχέση «εξαίρεσης» και «έκτακτης ανάγκης» έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση του Thomas ότι «εξαίρεση»/ «exception» είναι η μετάφραση για το γερμανικό *Ausnamenzustand*, το οποίο σημαίνει «κράτος έκτακτης ανάγκης» στο πολεμικό δίκαιο. Βλ. Brook Thomas, «Reconstructing the Limits of Schmitt's Theory of Sovereignty: A Case of Law as Rhetoric, not as Political Theology», *UC Irvine Law Review*, τχ. 4, σ. 239· Βλ. Όμως και Samuel Weber, «Taking Exception to Decision: Walter Benjamin and Carl Schmitt», *Diacritics*, τχ. 22, The Johns Hopkins University Press, σ. 9. Εκεί ο Weber, πραγματευόμενος τη σχέση κατάστασης εξαίρεσης-κράτους έκτακτης ανάγκης, διακρίνει μεταξύ εξαίρεσης και έκτακτης ανάγκης και ισχυρίζεται ότι η μετάφραση του *Ausnamenzustand* ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης δεν είναι ακριβής· Στην ελληνική μετάφραση της *Πολιτικής Θεολογίας*, πάντως, ο Κονδύλης μεταφράζει ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Μάλιστα, στα «Επιλεγόμενα» του ίδιου διευκρινίζει πως «η εξαίρεση αποτελεί έννοια πολύ ευρύτερη από την κατάσταση έκτακτης ανάγκης όπως αυτή βλέπεται από τη σκοπιά μιας ήδη κατεστημένης εξουσίας». Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, «Επιλεγόμενα» στο Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ. Π. Κονδύλης, Κουκκίδα, Αθήνα 2006, σ. 158.

⁹ Rebecca Gould, «Laws, Exceptions, Norms: Kierkegaard, Schmitt and Benjamin on the Exception», *Telos*, τχ. 162, άνοιξη 2013, σ. 1. Προσβάσιμο στον ιστότοπο: https://works.bepress.com/r_gould/59/

¹⁰ Σύμφωνα με τον Σμιτ, [...] κατάσταση έκτακτης ανάγκης δεν είναι η κάθε εξαιρετική εξουσία, το κάθε αστυνομικό έκτακτο μέτρο και το κάθε αναγκαστικό διάταγμα. Απεναντίας, συστατικό της στοιχείο είναι μια κατ' αρχήν απεριόριστη δικαιοδοσία, δηλαδή η αναστολή ισχύος ολόκληρης της υφιστάμενης τάξης. Βλ. Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ.27.

¹¹ Είναι ενδιαφέρουσα η σύγκριση του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης με το αντίστοιχο άρθρο 48 του ισχύοντος Συντάγματος της Ελλάδας, όπου προβλέπονται τα εξής: 1. Σε περίπτωση πολέμου, επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, καθώς και αν εκδηλωθεί ένοπλο κίνημα για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η Βουλή, με απόφασή της, που λαμβάνεται ύστερα από πρόταση της Κυβέρνησης, θέτει σε εφαρμογή, σε ολόκληρη την Επικράτεια ή σε τμήμα της, τον νόμο για την κατάσταση πολιορκίας, συνιστά εξαιρετικά δικαστήρια και αναστέλλει την ισχύ του συνόλου ή μέρους των διατάξεων των άρθρων 5 παράγραφος 4, 6, 8, 9, 11, 12

άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, η οποία εκφράζει την εξαίρεση, προβλέπεται στα Συντάγματα. Προβλέπεται δηλαδή η δυνατότητα από το θεμελιώδες θεσπισμένο δίκαιο του εκάστοτε κράτους να αναστείλει την ισχύ ορισμένων άρθρων του υπό ορισμένες έκτακτες συνθήκες.

Ο Καρλ Σμιτ πραγματεύθηκε με ιδιαίτερη προσοχή το περιεχόμενο του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, κάτι το οποίο αποτυπώνεται ποικιλοτρόπως στη θέση που έχει το δίκαιο στο θεωρητικό του οικοδόμημα. Έτσι, το δίκαιο δεν δύναται να ορισθεί βάσει ενός κανόνα, αλλά επί τη βάση της εξαίρεσης, αφού «[...] ο κανόνας

παράγραφοι 1 έως και 4, 14, 19, 22 παράγραφος 3, 23, 96 παράγραφος 4 και 97. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δημοσιεύει την απόφαση της Βουλής.

Με την απόφαση της Βουλής ορίζεται η διάρκεια ισχύος των επιβαλλόμενων μέτρων, η οποία δεν μπορεί να υπερβεί τις δεκαπέντε ημέρες.

2. Σε περίπτωση απουσίας της Βουλής ή αν συντρέχει αντικειμενική αδυναμία να συγκληθεί εγκαίρως, τα μέτρα της προηγούμενης παραγράφου λαμβάνονται με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου. Το διάταγμα υποβάλλεται από την Κυβέρνηση στη Βουλή για έγκριση μόλις καταστεί δυνατή η σύγκληση της, ακόμη και αν έληξε η βουλευτική περίοδος ή η Βουλή έχει διαλυθεί, και πάντως μέσα σε δεκαπέντε ημέρες το αργότερο.

3. Η διάρκεια των κατά τις προηγούμενες παραγράφους μέτρων μπορεί να παρατείνεται ανά δεκαπενθήμερο μόνο με προηγούμενη απόφαση της Βουλής, η οποία συγκαλείται ακόμη και αν έχει λήξει η βουλευτική περίοδος ή η Βουλή έχει διαλυθεί.

4. Τα κατά τις προηγούμενες παραγράφους μέτρα αίρονται αυτοδικαίως με τη λήξη των προθεσμιών που προβλέπονται στις παραγράφους 1, 2 και 3, εφόσον δεν παρατείνονται με απόφαση της Βουλής, και σε κάθε περίπτωση με τη λήξη του πολέμου, εφόσον είχαν επιβληθεί εξαιτίας πολέμου.

5. Αφότου αρχίσουν να ισχύουν τα μέτρα των προηγούμενων παραγράφων ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ύστερα από πρόταση της Κυβέρνησης, μπορεί να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, για να αντιμετωπιστούν επείγουσες ανάγκες ή για να αποκατασταθεί ταχύτερα η λειτουργία των συνταγματικών θεσμών. Οι πράξεις αυτές υποβάλλονται για κύρωση στη Βουλή μέσα σε δεκαπέντε ημέρες από τη σύγκλησή της σε σύνοδο και παύουν να ισχύουν στο εξής, αν δεν υποβληθούν στη Βουλή μέσα στις παραπάνω προθεσμίες ή δεν εγκριθούν από αυτή μέσα σε δεκαπέντε ημέρες αφότου υποβλήθηκαν.

6. Οι κατά τις παραγράφους 2 και 3 αποφάσεις της Βουλής λαμβάνονται με την πλειοψηφία του συνολικού αριθμού των βουλευτών και η κατά την παράγραφο 1 απόφαση με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του συνολικού αριθμού των βουλευτών. Η Βουλή αποφασίζει σε μία μόνο συνεδρίαση.

7. Σε όλη τη διάρκεια της εφαρμογής των μέτρων κατάστασης ανάγκης, τα οποία λαμβάνονται κατά το άρθρο αυτό, ισχύουν αυτοδικαίως οι διατάξεις των άρθρων 61 και 62 του Συντάγματος, ακόμη και αν διαλύθηκε η Βουλή ή έληξε η βουλευτική περίοδος.

Το κείμενο του Συντάγματος της Ελλάδας, όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, μπορεί να βρεθεί διαδικτυακά στον ιστότοπο:

<http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-50/>.

ζει από την εξαίρεση και μόνο».¹² Η αδυναμία του κανόνα μπροστά στην εξαίρεση αποκαλύπτεται ιδίως στην περίπτωση της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης». Συγκεκριμένα, διαβάζει κανείς στην *Πολιτική Θεολογία*

Η περίπτωση έκτακτης ανάγκης, η περίπτωση που δεν καθορίζεται επακριβώς μέσα στην ισχύουσα έννομη τάξη, μπορεί το πολύ-πολύ να χαρακτηριστεί ως κατάσταση άκρας ανάγκης [...], όμως δεν είναι δυνατόν να ορισθούν επακριβώς τα πραγματικά στοιχεία που πρέπει να συντρέχουν ώστε να επέλθει η έννομη συνέπεια του κανόνα δικαίου [...] Δεν είναι δυνατόν ούτε να προσδιορισθεί με σαφήνεια τέτοια, ώστε να επιτρέπεται υπαγωγή σε κανόνα δικαίου, το πότε υφίσταται περίπτωση άκρας ανάγκης ούτε να απαριθμηθούν με τη σειρά και ένα-ένα τα όσα επιτρέπεται να γίνουν σε μια τέτοια περίπτωση [...].¹³

Η οποιαδήποτε έννομη τάξη, άρα, κρίνεται ανίκανη να προσδιορίσει ρητά και με σαφήνεια τα πραγματικά περιστατικά που χρειάζεται να συντρέχουν προκειμένου να υφίσταται περίπτωση έκτακτης ανάγκης αλλά και να απαριθμήσει εξαντλητικά τα μέτρα που σε μια τέτοια περίπτωση θα χρειαστεί να παρθούν.¹⁴ Την ίδια στιγμή, ωστόσο, ο Σμιτ ρητά διακρίνει την κατάσταση αυτή από το «νομικό χάος»,¹⁵ διάκριση από την οποία συνεπάγεται ότι η κατάσταση αυτή συμπεριλαμβάνει, αν όχι κάποιο δίκαιο, τότε κάποιο σύνολο ρυθμίσεων, το οποίο ακόμα και αν δεν ονομαζόταν έτσι, θα επιτελούσε παρόμοια —αν όχι την ίδια— με το δίκαιο λειτουργία. Ταυτόχρονα, η ρυθμιζόμενη περίπτωση έκτακτης ανάγκης «θέτει στο προσκήνιο το ζήτημα του υποκειμένου της κυριαρχίας, δηλαδή το ζήτημα της κυριαρχίας εν γένει».¹⁶ Η έννοια του υποκειμένου της κυριαρχίας, ως άμεσα συνδεδεμένο στοιχείο με την κατάσταση έκτακτης ανάγκης και άρα με τη θέση του δικαίου στο σμιτιανό οικοδόμημα, είναι το πρώτο στοιχείο που θα εξετασθεί αμέσως παρακάτω.

¹² Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 32.

¹³ *Αυτ.*, σ. 19.

¹⁴ *Αυτ.*

¹⁵ *Αυτ.*, σ.30.

¹⁶ *Αυτ.*, σ.19.

1.1. Πρώτη προσέγγιση του παράδοξου. Ο κυρίαρχος εντός και εκτός δικαίου

«Κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης», είναι η γνωστή εναρκτήρια φράση της *Πολιτικής Θεολογίας*.¹⁷ Ο φορέας της απόφασης, ο «κυρίαρχος», την ώρα της απόφασης αποδεσμεύεται από την ιδέα που αντιπροσωπεύει και επενδύεται με ένα «αλάθητο» ανάλογο με εκείνο του Πάπα.¹⁸ Το παράδοξο που αναφέρεται εδώ έγκειται στο ότι ο κυρίαρχος, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Σμιτ, «βρίσκεται έξω από την κανονικά ισχύουσα έννομη τάξη και ωστόσο ανήκει σ' αυτήν» και συνεχίζει «εφ' όσον είναι αρμόδιος για τη λήψη της απόφασης αν η ισχύς του συντάγματος μπορεί να ανασταλεί *in toto*».¹⁹ Η απάντηση στο παράδοξο του ως άνω ανήκειν βρίσκεται ακριβώς στην ικανότητα —ή αρμοδιότητα— να αποφασίσει ο κυρίαρχος για την εξαίρεση. Αυτή η δυσκολία προσδιορισμού της θέσης του κυρίαρχου την οριακή στιγμή της απόφασης περί έκτακτης ανάγκης αποκαλύπτει το παράδοξο της σχέσης δικαίου και εξαίρεσης, καθώς η αρμοδιότητα είναι ακριβώς συστατικό στοιχείο της έννοιας του δικαίου και της έννομης τάξης. Στο πλαίσιο του ερευνητικού ερωτήματος της εν λόγω εργασίας, αμέσως τώρα θα εξετασθεί η σχέση δικαίου-κυρίαρχου.

1.1.1. Τέσσερις παρατηρήσεις για το Δίκαιο και την Κυριαρχία

Κατ' αρχήν, ήδη από τις αρχικές σελίδες της *Πολιτικής Θεολογίας*, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι ο σμιτιανός κυρίαρχος καλείται να δράσει επί ενός νομικού/δικαϊκού κενού, ενός κενού του νόμου, αφού «η περίπτωση έκτακτης ανάγκης [...] δεν καθορίζεται επακριβώς μέσα στην ισχύουσα έννομη τάξη [...]».²⁰

¹⁷ *Αυτ.*, σ. 17.

¹⁸ Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική. Τρία δοκίμια για τον Carl Schmitt*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 155.

¹⁹ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 19-20.

²⁰ *Αυτ.*, σ. 18.

Αυτή η διαπίστωση θέτει το ερώτημα του τι συμβαίνει εφόσον δεν υπάρχει περιοχή κενή δικαίου, περίπτωση βέβαια η οποία δεν έχει θέση στο σμιτιανό οικοδόμημα, αφού οι γενικοί και αφηρημένοι κανόνες δεν είναι ποτέ ικανοί να συλλάβουν όλες τις περιπτώσεις της συγκεκριμένης ζωής. Ωστόσο, εάν υποθέταμε ότι κάτι τέτοιο συνέβαινε, δηλαδή το δίκαιο δεν άφηγε κανένα κενό και απαριθμούσε εξαντλητικά όλες τις πιθανές περιπτώσεις, τότε αυτό θα αποτελούσε ρήγμα στην έννοια της κυριαρχίας, όπως αυτή ορίζεται από τον Σμιτ. Εάν δηλαδή δεν υφίστατο η περίπτωση έκτακτης ανάγκης, τότε πώς θα είχε νόημα η έννοια του κυρίαρχου; Αυτό που προκύπτει είναι ότι η ύπαρξη του σμιτιανού κυρίαρχου χρειάζεται το δίκαιο ως σύστημα, καθώς μόνο μέσω της ύπαρξης ενός κενού, ωστόσο εντός του συστήματος του δικαίου, δίνεται η ευκαιρία στον κυρίαρχο να αποφασίσει και άρα να ορισθεί.

Δεύτερον, ο Σμιτ, αναφερόμενος στον Bodin —ο αναγνώστης χρειάζεται να έχει υπόψη την πιθανή στρέβλωση και εργαλειοποίηση από τον Σμιτ των προβληματικών των κάθε φορά εξεταζόμενων θεωρητικών προς στήριξη της ερμηνευτικής του κατασκευής—²¹ διατείνεται ότι «η δικαιοδοσία κατάργησης του ισχύοντος νόμου — είτε γενικά είτε στη μεμονωμένη περίπτωση— συνιστά σε τέτοιον βαθμό το αυθεντικό γνώρισμα της *κυριαρχίας* [...]».²² Στη δικαιοδοσία κατάργησης, προστίθεται και η δυνατότητα αναστολής του.²³ Με άλλα λόγια, ο κυρίαρχος είναι ο αρμόδιος για την κατάργηση/αναστολή του νόμου, επομένως το δίκαιο προβάλλει και πάλι συνδεδεμένο μαζί του.

Ο Κονδύλης παρατηρεί ότι ο κυρίαρχος μπορεί μεν να αναστείλει την ισχύ των διατάξεων που θα κρίνει απαραίτητο να ανασταλούν, στο πλαίσιο της κατάστασης εξαίρεσης, ωστόσο, αδυνατεί να αποφασίσει περί αναστολής του «θεμελιώδη κανόνα» της εξαίρεσης, ή με σμιτιανούς όρους, του δικαιώματος του να αποφασίσει.²⁴ Τίθεται εδώ η εξής ερώτηση: καλύπτει η αποφασιοκρατική θεώρηση του Σμιτ την περίπτωση στην οποία ο κυρίαρχος αποφασίζει τη μη-απόφαση; Το γράμμα της *Πολιτικής Θεολογίας* φαίνεται να δίνει την απάντηση, όταν ο Σμιτ, αναφερόμενος στο ότι για έναν αναρχικό η λήψη μιας απόφασης «αναγκαστικά είναι

²¹ Μανόλης Αγγελίδης, «Ο Λεβιάθαν του Hobbes ή του Schmitt; Αντινομίες και καταχρήσεις μίας υπερερμηνείας», *Αξιολογικά*, τ. 25, Αθήνα 2011, σ. 75.

²² Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 22. (η υπογράμμιση δική μου)

²³ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», στο C. Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 130.

²⁴ *Αυτ.*, σ. 157-158.

κακή», διατυπώνει ότι ο αναρχικός εν τέλει αναγκάζεται «να αποφασίσει αποφασιστικά εναντίον της απόφασης».²⁵

Τρίτο επιχείρημα υπέρ της σύνδεσης κυρίαρχου-δικαίου και άρα δικαίου-εξαίρεσης είναι η απάντηση στο εξής ερώτημα: «Τι είναι αυτό που επιτρέπει στον κυρίαρχο να αποφασίσει για την εξαίρεση και άρα τον καθιστά κυρίαρχο;».²⁶ Με άλλα λόγια, πρόκειται για την προβληματική του ποιος είναι αυτός που προηγείται, ο κυρίαρχος ή η εξαίρεση. Δύο είναι οι πιθανές απαντήσεις: είτε κυρίαρχος είναι όποιος έχει την ικανότητα-χάρισμα-δυνατότητα να αναγνωρίσει την εξαίρεση, είτε κυρίαρχος είναι εκείνος, του οποίου η αρμοδιότητα να αποφασίσει για την κήρυξη σε έκτακτη ανάγκη έχει ήδη οριστεί από την ισχύουσα έννομη τάξη, με άλλα λόγια προβλέπεται ήδη η δικαιοδοσία του να αποφασίσει για την εξαίρεση. Ο Κονδύλης υποστηρίζει ότι ο Σμιτ, «εμμένοντας στη νομική σύλληψη της κατάστασης έκτακτης ανάγκης», αντιλαμβάνεται τα ζητήματα που πραγματεύεται «από τη σκοπιά της ήδη κατεστημένης εξουσίας».²⁷ Σε αυτήν τη δεύτερη ερμηνευτική προσέγγιση, ο κυρίαρχος είναι εμφανώς δεσμευμένος από το δίκαιο, αφού η κατάσταση εξαίρεσης αποφασίζεται με λεξιλόγιο της ήδη υπάρχουσας έννομης τάξης και άρα δεν απαγκιστρώνεται από αυτήν εξ ολοκλήρου. Ενδιαφέρον έχει να παρατηρηθεί κάτι που μπορεί να ισχύει και στις δύο περιπτώσεις —περισσότερο, ωστόσο, στην πρώτη— ότι όχι μόνο υπάρχει ένα μεγάλο περιθώριο αυθαιρεσίας της αποφασίζουσας αρχής, κάτι το οποίο άλλωστε συνάδει και με την «αυθαιρεσία» ως συστατικό στοιχείο της απόφασης, όπως θα δούμε παρακάτω, αλλά και μια δυνατότητα του κυρίαρχου να προφασισθεί μιαν εξαίρεση, εκεί που δεν υπάρχει. Σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή που αποτελεί ουσία της έννοιας της κυριαρχίας «τόσο το να αποφασίσει (ο φορέας της) τι είναι εξαίρεση όσο και το να πάρει τις κατάλληλες αποφάσεις για αυτήν την εξαίρεση»,²⁸ το δίκαιο θα λειτουργήσει είτε ήδη προγενέστερα της απόφασης, είτε μεταγενέστερα για την νομιμοποίηση των αποφάσεων που θα παρθούν.

²⁵ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 107.

²⁶ Bruno Gulli, «The sovereign exception», *Glossator*, τχ. 1, φθινόπωρο 2009, σ. 23.

²⁷ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 157. Η «σκοπιά της κατεστημένης εξουσίας» συνδέεται με τη συνταγματική πρόβλεψη του «ποιος έχει την αρμοδιότητα να αποφασίσει σχετικά με την ανάγκη κήρυξης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης». Υπό αυτήν την ερμηνευτική προσέγγιση του Σμιτ, ο κυρίαρχος αποφασίζει επί τη βάση της αρμοδιότητας που του παρέχεται από το ήδη υπάρχον Σύνταγμα.

²⁸ Gulli, «The sovereign exception», ό.π., σ. 23.

Τέλος, όπως παρατηρεί ο Dyzenhaus, ακολουθώντας την κριτική του Χέλερ στον Σμιτ, εάν η κυριαρχία προσδιορίζεται μόνο από τις εξαιρετικές εξουσίες, τότε δεν είναι ξεκάθαρο τι απομένει από το Σύνταγμα, πέραν του άρθρου 48, περί κήρυξης κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Εάν, ωστόσο, δεν απομένει τίποτα άλλο από το Σύνταγμα, η όλη ιδέα περί εξαίρεσης καταρρέει, αφού δεν απομένει τίποτα το οποίο αυτή, δηλαδή η απόφαση περί κατάστασης έκτακτης ανάγκης, στοχεύει να αποκαταστήσει.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ως άνω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι έννοιες της κυριαρχίας, της εξαίρεσης και του δικαίου συνδέονται είτε φανερά, διότι οι πρώτες χρησιμοποιούν τα εννοιολογικά εργαλεία του δικαίου προκειμένου να αποκτήσουν περιεχόμενο, όπως συμβαίνει με την αρμοδιότητα του κυριάρχου, είτε σε λανθάνουσα μορφή, όπως συμβαίνει με την αναγκαιότητα να υπάρχει κάποιο νομικό κενό, προκειμένου να καθίσταται δυνατό να παρθεί η απόφαση περί έκτακτης ανάγκης. Όπως παρατηρεί ο Κονδύλης το ζήτημα της κυριαρχίας τίθεται από τον Σμιτ «με τη νομική-συνταγματολογική και όχι με την κοινωνιολογική έννοια του όρου».²⁹ Ο σμιτιανός κυριάρχος, πέραν του αποφασίζοντα ρόλου του για την κήρυξη της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, είναι ο αρμόδιος για την αναίρεση/αναστολή του νόμου, επομένως συνδέεται αναπόφευκτα με το ήδη υπάρχον έννομο οικοδόμημα. Η αρμοδιότητα και η σημασία της στο σμιτιανό επιχείρημα θα εξετασθεί αμέσως τώρα.

1.2. Η σημασία της αρμοδιότητας και του νομικού τύπου.

Η αναφορά στην έννοια της αρμοδιότητας, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο κάθε δικαίου, εντοπίζεται σε διάφορα σημεία της *Πολιτικής Θεολογίας*. Έτσι, στον πυρήνα της κατάστασης έκτακτης ανάγκης βρίσκεται μία «κατ' αρχήν απεριόριστη δικαιοδοσία, δηλαδή η αναστολή ισχύος ολόκληρης της έννομης τάξης».³⁰

Η αρμοδιότητα ως κατηγορία, σε αντιδιαστολή προς το περιεχόμενο, τονίζεται, από τον Σμιτ ήδη στο στάδιο της κανονικότητας. Ενδεικτικά αποσπάσματα, όπου

²⁹ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 128.

³⁰ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 27.

τονίζεται η διαφοροποίηση, αλλά και η προτεραιότητα της μορφής έναντι του περιεχομένου, είναι τα παρακάτω:

Η εξουσία αποδεικνύει ότι για να δημιουργήσει δίκαιο δε χρειάζεται να έχει δίκαιο.³¹

Η διάκριση μεταξύ ουσίας και άσκησης ενός δικαιώματος [...] κατέχει θεμελιώδη σημασία μέσα στην ιστορία των διδασκαλιών περί της έννοιας της κυριαρχίας.³²

Για την πραγματικότητα της ζωής του δικαίου το ουσιώδες ζήτημα είναι ποιος αποφασίζει.³³

Επίσης, στην *Πολιτική Θεολογία*, στο 2^ο κεφάλαιο συναντάται, στο πλαίσιο της σμιτιανής ερμηνείας της θεωρίας του Wolzendorff, η «αποφασιστική έννοια», αυτή, που κατά τον Σμιτ, σημαίνει «η έννοια του τύπου, της μορφής, με την αποφασιστική της σημασία».³⁴ Υπό αυτό το πρίσμα αρχίζει η συζήτηση για το κράτος —ενός κράτους που «γίνεται μορφή, τύπος, υπό την έννοια της διαμόρφωσης της ζωής»,³⁵ ως εγγυητή της έννομης τάξης, φέρνοντας στο νου μας τη διένεξη Σμιτ-Κέλσεν περί του φύλακα του Συντάγματος. Λίγο παρακάτω, μάλιστα, ο Σμιτ θέτει, πάλι μέσω της ανάλυσης του Wolzendorff, το εξής ζήτημα: κατά πόσον σε κάθε απόφαση *εμπεριέχεται, με αναγκαιότητα συμφυή προς τη λογική του δικαίου, ένα συστατικό στοιχείο, μία αυταξία του τύπου.*³⁶ Ο τύπος του δικαίου, συνεχίζει, όχι μόνο «κυριαρχείται από την ιδέα του δικαίου» αλλά συσχετίζεται άμεσα με την ανάγκη να εφαρμοσθεί το περιεχόμενο που ο τύπος αυτός φέρει σε «συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά».³⁷ Η εφαρμογή αυτή δεν είναι δυνατόν να γίνει αυτόματα, αλλά χρειάζεται να υπάρξει ένα φορέας, με άλλα λόγια κάποιος *αρμόδιος* να τη φέρει εις

³¹ *Αвт.*, σ. 29.

³² *Αвт.*, σ. 72 Για τη διάκριση μεταξύ δικαιώματος και εξουσίας άσκησης του βλ. και Schmitt, *Dictatorship*, ό.π., σ. 105.

³³ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 61.

³⁴ *Αвт.*, σ. 49.

³⁵ *Αвт.*, σ.50.

³⁶ *Αвт.*

³⁷ *Αвт.*, σ. 52.

πέρας. Έτσι, εμφανίζεται και πάλι η προβληματική του εφαρμοστή της απόφασης αλλά και κάθε νομικής πράξης.

Η απάντηση που δίνει η σύγχρονη του Σμιτ πολιτειολογία είναι ότι: «ο τύπος, η μορφή, μετατοπίζεται από το υποκειμενικό στο αντικειμενικό»,³⁸ μεταθέτοντας το ζήτημα της αρμοδιότητας από συγκεκριμένους φορείς σε απρόσωπους και αφηρημένους κανόνες. Κατά τον Γερμανό Πολιτειολόγο, η μετάβαση αυτή αποφεύγει να αντιμετωπίσει «κάθε προσωποκρατικό στοιχείο και ανάγει την έννομη τάξη στην απρόσωπη ισχύ ενός απρόσωπου κανόνα».³⁹ Άμεσα συνδέεται λοιπόν με την αντικειμενοποίηση του τύπου η ύπαρξη απρόσωπων και ταυτόχρονα γενικών κανόνων, οι οποίοι αδυνατούν να συλλάβουν τη συγκεκριμένη και πραγματική περίπτωση. Έτσι, όπως γίνεται αντιληπτό, το δίκαιο στον Σμιτ συσχετίζεται με δύο στοιχεία· αφενός, με το «ποιος αποφασίζει», αφού, μάλιστα, η αρμοδιότητα του εφαρμοστή του δικαίου χαρακτηρίζεται ως «ουσιώδες ζήτημα» και ταυτόχρονα έχει «αυτοτελή σημασία» σε σχέση με τη σημασία του περιεχομένου της απόφασης.⁴⁰ Αφετέρου, το δίκαιο συνδέεται με το «νομικά συγκεκριμένο»⁴¹ και ρητά αναφέρεται στην *Πολιτική Θεολογία* ότι «κάθε δίκαιο είναι “δίκαιο ορισμένης κατάστασης”».⁴² Σε αυτό άλλωστε μπορεί να προστεθεί η επιχειρηματολογία υπέρ της άποψης ότι ο Σμιτ προτάσσει μια «νομική επιστήμη της εξαίρεσης».⁴³

1.2.1. Η σμιτιανή απόφαση, ως κανονιστικά ιδιόμορφη. Η αυθαιρεσία ως χαρακτηριστικό της

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η απόφαση αποτελεί ουσιώδες στοιχείο του ορισμού της κυριαρχίας, έχει σημασία να παρατηρήσει κανείς τις πιθανές συνδέσεις της με το δίκαιο, προκειμένου να εμπλουτιστεί η διερεύνηση της θέσης του τελευταίου στο σμιτιανό οικοδόμημα.

³⁸ *Αυτ.*, σ. 53.

³⁹ *Αυτ.*

⁴⁰ *Αυτ.*

⁴¹ *Αυτ.*

⁴² Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 29.

⁴³ Finn, *Constitutions in Crisis*, ό.π., σ. 136.

Καταρχήν, εφόσον λάβουμε ως αφετηρία την ερμηνεία περί πρόβλεψης της αρμοδιότητας του κυρίαρχου στο Σύνταγμα, η απόφαση για την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης στον Σμιτ δεν μπορεί παρά να είναι συνταγματική. Είναι συνταγματική «επειδή το σύνταγμα αναφέρει ποιος είναι αρμόδιος να πάρει αυτήν την απόφαση, συμπεριλαμβανομένου και του κυριάρχου».⁴⁴ Ωστόσο, την ίδια στιγμή είναι ξεκάθαρο πως για τον Σμιτ «η απόφαση είναι κυρίαρχη μόνο και μόνο αν πραγματεύεται αυτό το οποίο είναι συνταγματικά εξαιρετικό».⁴⁵ Ο εξαιρετικός πυρήνας της απόφασης και η προτεραιότητα που φαίνεται να έχει έναντι του κανόνα γίνονται φανερά από διάφορα αποσπάσματα της *Πολιτικής Θεολογίας*. Έτσι, «η έννομη τάξη, όπως και κάθε τάξη, εδράζεται και αυτή σε μια απόφαση και όχι σε έναν κανόνα»⁴⁶ και «η απόφαση που αναφέρεται στην εξαίρεση είναι η απόφαση κατ'εξοχήν».⁴⁷ Αν και η απόφαση φαίνεται να στερείται κανονιστικών στοιχείων, ωστόσο στο σμιτιανό οικοδόμημα δεν φαίνεται αυτή να υφίσταται ως αυτόνομη, δηλαδή ανεξάρτητη από κάποιον φορέα. Εάν είναι πάντοτε εξαρτημένη από τον φορέα της και ο φορέας της πάντοτε συσχετιζόμενος με την έννοια της αρμοδιότητας, τότε και αυτή είναι πάντοτε εξαρτώμενη από το δίκαιο.

Περαιτέρω, χρειάζεται να εξετασθεί ένα σημείο σχετικά με την έννοια του τύπου της απόφασης, της μορφής την οποία αυτή ενδύεται: η αυθαιρεσία της απόφασης. Ο Σμιτ ασκεί, χαρακτηριστικά, κριτική στον Χομπς (Hobbes), για το ότι αυτός αγνόησε *την ειδοποιό πραγματικότητα της ζωής του δικαίου, η οποία βρίσκεται μέσα στον νομικό τύπο*.⁴⁸ Και συνεχίζει, λέγοντας ότι **ο τύπος βρίσκεται μέσα στη συγκεκριμένη απόφαση, όπως αυτή εκπορεύεται από ορισμένη αρχή**.⁴⁹

Συγκεκριμένα, ο Σμιτ διατυπώνει στην *Πολιτική Θεολογία* το εξής: «Κάθε συγκεκριμένη νομική απόφαση ενέχει ένα στοιχείο αδιαφορίας απέναντι στο περιεχόμενό της [...]. Το γεγονός ότι την απόφαση την έλαβε η αρμόδια αρχή, κάνει την απόφαση σχετική, υπό ορισμένες συνθήκες και απόλυτη, ανεξάρτητα από την

⁴⁴ Vladimir Grigorov, «Benjamin Constant and Carl Schmitt go to Russia», *Constitutional Political Economy*, τ. 8, Kluwer Academic Publishers, Βοστώνη 1997, σ. 275.

⁴⁵ *Αυτ.*

⁴⁶ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 23.

⁴⁷ *Αυτ.*, σ. 17.

⁴⁸ *Αυτ.* σ. 61.

⁴⁹ *Αυτ.*

ορθότητα του περιεχομένου της».⁵⁰ Όπως παρατηρεί ο Ανανιάδης, δικαιολογητική βάση της αυθαιρεσίας της απόφασης είναι η ανάγκη «πραγμάτωσης του δικαίου από το κράτος».⁵¹

Η θεωρία περί ισχύος των ελαττωματικών πράξεων των αρμόδιων κρατικών αρχών αποτελεί παράδειγμα της σημασίας του τύπου, με την έννοια της αρμοδιότητας, και της προτεραιότητάς του έναντι του περιεχομένου της έννομης πράξης, αφού (η πράξη) αν και εσφαλμένη, επιδοκιμάζεται από την έννομη τάξη και συνεχίζει να βρίσκεται σε ισχύ.⁵² Αυτό, άλλωστε, ενισχύεται τόσο από τη λειτουργία της απόφασης, ως θεμέλιας λίθου κάθε έννομη τάξης,⁵³ όσο και από το ότι ακριβώς το «μονοπώλιο της απόφασης», και «όχι το μονοπώλιο του καταναγκασμού ή της εξουσίας», αντιστοιχεί στον ορισμό «της κρατικής κυριαρχίας».⁵⁴ Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Μπλοχ, «η “αποφασιοκρατία”, δηλαδή η γυμνή διατακτική εξουσία του μονοπωλιακού κεφαλαίου αναλαμβάνει εδώ μια διόρθωση του τιθέμενου δικαίου, η οποία θυμίζει ακριβώς το φυσικό δίκαιο».⁵⁵ Η κατάρρευση της μάσκας του κράτους-δικαίου και το μονοπώλιο της απόφασης εμποδίζουν, κατά τον Σμιτ, «να διαπραχθεί κατάχρηση του δικαίου διαμέσου του θετικού νόμου».⁵⁶

⁵⁰ *Αυτ.*, σ. 55-57.

⁵¹ Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 152. Για τις επεξεργασίες του Σμιτ περί δικαίου στο νεανικό του έργο με τίτλο *Der Wert des Staates*, βλ. Ανανιάδη, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 148-153.

⁵² Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 55-56. Το ίδιο συμβαίνει και στο Ελληνικό διοικητικό δίκαιο, λόγω του τεκμηρίου της νομιμότητας, ως νομολογιακά διαμορφωθείσας γενικής αρχής του διοικητικού δικαίου. «Το τεκμήριο της νομιμότητας αποτελεί άμεση απόρροια του χαρακτήρα του διοικητικού οργάνου ως δημόσιου οργάνου της έννομης τάξης, που έχει αρμοδιότητα να θεσπίζει μονομερώς κανόνες δικαίου» και συνεπάγεται την ισχύ της ατομικής διοικητικής πράξης, μέχρι να ανακληθεί ή να καταργηθεί, ανεξαρτήτως εάν έχει νομική πλημμέλεια. Βλ. Επαμεινώνδας Π. Σπηλιωτόπουλος, *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*, τ.1, 14^η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σ. 112-113. Όσον αφορά την αδιαφορία της απόφασης προς το περιεχόμενό της στη σμιτιανή προβληματική, αυτή επαναλαμβάνεται και στο έργο του Σμιτ *Der Wert des Staates*. Βλ. Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 168 «[...] προκειμένου η κυρίαρχη απόφαση να επιτύχει την πραγμάτωση της ιδέας είναι εκ των πραγμάτων αναγκασμένη να επιδείξει μιαν αδιαφορία ως προς το περιεχόμενό της».

⁵³ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 23.

⁵⁴ *Αυτ.*, σ. 29.

⁵⁵ Ernst Bloch, *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας, Μ. Αγγελίδης, ΚΨΜ, Αθήνα 2015, σ. 234.

⁵⁶ *Αυτ.*, σ. 233-234.

1.3. Ο ρόλος του εχθρού στη διαμόρφωση του δικαίου ως μεθοδολογικό εργαλείο και ως πραγματικότητα

Ο ορισμός της κυριαρχίας, όπως αυτός αποτυπώνεται στην *Πολιτική Θεολογία*, εμπλουτίζεται στο έργο του ιδίου με τίτλο *Η έννοια του πολιτικού*. Εκεί, στην αρμοδιότητα του κυρίαρχου να αποφασίζει περί κατάστασης έκτακτης ανάγκης, προστίθεται το ότι κυρίαρχος είναι όποιος λαμβάνει την υπαρξιακή απόφαση για τη σχέση φίλου-εχθρού. Συγκεκριμένα, ο Σμιτ αναφέρει ότι

Η ειδικά πολιτική διάκριση, στην οποία μπορούν να αναχθούν οι πολιτικές πράξεις και τα πολιτικά κίνητρα, είναι η διάκριση Φίλου και Εχθρού [...] η αρμοδιότητα να αποφασίζεις και να κρίνεις είναι εδώ λοιπόν δεδομένη μόνο δια της υπαρξιακής συμμετοχής.⁵⁷

Με άλλα λόγια, ο κυρίαρχος, ως τέτοιος, επενδύεται με την αρμοδιότητα προσδιορισμού του εχθρού. Υπό το πρίσμα του γενικότερου ερευνητικού ερωτήματος περί της θέσης του δικαίου στη θεωρία του Γερμανού Πολιτειολόγου, αυτό το υποκεφάλαιο της εργασίας διαπραγματεύεται, αφενός, μια πιθανή ερμηνεία της σχέσης φίλου-εχθρού ως μεθοδολογικό εργαλείο και, αφετέρου, τη σημασία του υποστασιοποιημένου εχθρού ως πραγματική δυνατότητα για τον προσδιορισμό του δικαίου.

1.3.1. Η σχέση φίλου-εχθρού ως μεθοδολογικό εργαλείο

Με βάση τη θέση «Σκέφτομαι, άρα έχω εχθρούς. Έχω εχθρούς άρα είμαι εγώ»,⁵⁸ θα μπορούσαμε, αντίστοιχα, να υποστηρίξουμε ότι το δίκαιο στο σμιτιανό σχήμα

⁵⁷ Carl Schmitt, *Η Έννοια Του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009, σ. 60–62.

⁵⁸ Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική...*, ό.π., σημείωση 10, σ. 55.

υπάρχει πολεμικά. Η θέση αυτή ενισχύεται και από την επιρροή που άσκησε στη θεωρία του Σμιτ η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ως δομικό μοντέλο. Επιρροή η οποία άλλωστε φαίνεται από τις επεξεργασίες του για το *complexion oppositorum*.⁵⁹ Στον Σμιτ, «[...] η εξαίρεση είναι ένα ουσιώδες στοιχείο της τάξης πραγμάτων».⁶⁰ Ο εχθρός, αντίστοιχα, ως ο ένας εκ των δύο στοιχείων της σχέσης φίλου-εχθρού, είναι απαραίτητο στοιχείο του οικοδομήματος που εξετάζεται εν προκειμένω. Αν εξαλειφθεί, αφανίζεται και το πολιτικό, στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται ακριβώς αυτή η σχέση έντασης. Έτσι, είναι προτιμότερο ένα καθεστώς πολέμου, στο οποίο υπάρχει ο ανταγωνισμός φίλου-εχθρού, παρά το πέρας του πολέμου, το οποίο ως συνέπεια θα έχει την ολική καταστροφή του εχθρού.⁶¹ Όπως λοιπόν ο εχθρός είναι απαραίτητος για την ύπαρξη του φίλου, αφού «κάθε εξόντωση δεν μπορεί παρά να είναι αυτεξόντωση»,⁶² έτσι και η δυνατότητα ύπαρξης και απόφασης περί μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης, ως έκφρασης της εξαίρεσης, μπορεί να ιδωθεί ως προϋπόθεση *sine qua non* για την ύπαρξη του δικαίου, ήδη στην κατάσταση ομαλότητας, πριν ακόμα υπάρξει η απειλή επί της οποίας αποφασίζεται η κήρυξη της κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Άλλωστε, «[...] ο κανόνας κατασκευάζεται εν όψει της εξαίρεσης, υπό το κράτος της προσδοκίας και του φόβου της».⁶³ Σε περίπτωση που ξεπερασθεί «η άλλως αφόρητη κατάσταση έντασης», «το δίκαιο και η εξουσία έχουν την τάση να συμφιλώνονται».⁶⁴

Αξίζει εδώ να σημειωθεί η παρατήρηση που κάνει ο Pan ότι η διάκριση φίλου-εχθρού, αποτελώντας τη βάση της απόφασης του κυριάρχου, μαζί με τη συνιστώσα της δυνατότητάς του να κηρύξει την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, συνεπάγεται τη δέσμευση της σχετικής απόφασης από ένα «προϋπάρχον πολιτισμικό πλαίσιο»,⁶⁵ το

⁵⁹ G. L. Ulmen, «Introduction» στο Carl Schmitt, *Roman Catholicism and Political Form*, μτφρ. G.L. Ulmen, Greenwood Press, Λονδίνο 1996, σ. xv.

⁶⁰ Gulli, «The sovereign exception», ό.π., σ. 24.

⁶¹ *Αυτ.*, σ. 26.

⁶² Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 112.

⁶³ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 126.

⁶⁴ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 47.

⁶⁵ David Pan, «Against Biopolitics: Walter Benjamin, Carl Schmitt and Giorgio Agamben on Political Sovereignty and Symbolic Order», *The German Quarterly*, τ.82, τ.1, University of California, χειμώνας 2009, σ. 57. Στον ιστότοπο <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1756-1183.2009.00038.x/pdf> Εκεί, ο Pan αναλύει περαιτέρω τη σημασία του πολιτισμικού υποβάθρου όσον αφορά το σε τι συνίσταται ο εχθρός.

οποίο με τη σειρά του δεν μπορεί παρά να συσχετίζεται με ένα επίσης προϋπάρχον δικαϊκό πλαίσιο.

Αν και ο Σμιτ διατυπώνει την ανάγκη ύπαρξης και των δύο πόλων της σχέσης φίλου-εχθρού, ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση της Gould: «ο Σμιτ ωθεί την εξαίρεση στον κανόνα, μέχρι να αφομοιωθεί πλήρως από αυτόν, και να μεταμορφωθεί πλήρως σε κρατική δύναμη». ⁶⁶ Η προβληματική της πιθανής ενσωμάτωσης της εξαίρεσης στον κανόνα, χωρίς όμως αυτή να εξαφανίζεται εντελώς αλλά να εξακολουθεί να ισχύει «εν δυνάμει», επομένως να διατηρείται η αντιθετική σχέση, θα εξετασθεί στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσης.

1.3.2. Ο ρόλος του εχθρού για το δίκαιο

Ως εχθρός νοείται εδώ ο υπαρξιακός εχθρός, του οποίου ο προσδιορισμός αποτελεί αρμοδιότητα του σμιτιανού κυριάρχου. Οι συνθήκες εξαίρεσης φωτίζουν για άλλη μια φορά τη διττή σημασία του εχθρού για την εννοιολόγηση του δικαίου: αφενός, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης κηρύσσεται όταν συντρέχει «δημόσιος κίνδυνος» ή προς διαφύλαξη του «δημόσιου συμφέροντος». Υπάρχουν διαφορετικές διατυπώσεις, αλλά η ουσία είναι μια: ως εχθρός νοείται αυτός που απειλεί την κατεστημένη τάξη. Έτσι, η κατάσταση ανάγκης χρειάζεται έναν φορέα ο οποίος να προκαλεί την ανάγκη κήρυξής της, ή, με άλλα λόγια, την απόφαση του κυριάρχου επί αυτής. Ο φορέας αυτός δεν είναι άλλος από τον εχθρό, τόσο αυτόν που «απειλεί» ⁶⁷ την ήδη κατεστημένη τάξη πραγμάτων όσο και αυτόν που «αντιστέκεται στην επιβολή μιας νέας τάξης», αναλόγως των περιστάσεων. ⁶⁸ Σύμφωνα με την ερμηνεία του Φινν, μάλιστα, ο Σμιτ επιδιώκει να ανυψώσει τη διάκριση σε φίλο και εχθρό σε μια «κανονιστική συνταγματική αρχή αυτό-άμυνας», ⁶⁹ να θεμελιώσει δηλαδή την τοποθέτηση της διάκρισης αυτής στον πυρήνα του «δημόσιου κινδύνου», λόγω του οποίου δύναται να κηρύσσεται η κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

⁶⁶ Gould, *Laws, Exceptions, Norms: Kierkegaard, Schmitt and Benjamin...*, ό.π., σ. 15.

⁶⁷ Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 162.

⁶⁸ *Αυτ.*

⁶⁹ Finn, *Constitutions in Crisis*, ό.π., σ. 172.

Αφετέρου, ο σμιτιανός κυρίαρχος χρειάζεται το εργαλείο της δικαϊκής υποβάθμισης του εχθρού σε «εγκληματία» και εν τέλει «ολικό εχθρό», προκειμένου να μπορεί να επιβεβαιώσει «την πληρότητα της υπόστασής του, δηλαδή την κυριαρχία του». ⁷⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, δεν αναγνωρίζεται καμία έννομη προστασία στον εχθρό, αφού «δεν υπάρχει καμία “ισότητα ενώπιον του έκτακτου μέτρου” ανάλογη με την “ισότητα ενώπιον του νόμου”». ⁷¹ Ο εχθρός, έτσι, αποτελεί το «αντικείμενο “έκτακτων μέτρων” στερούμενος οιασδήποτε νομικής προστασίας». ⁷²

Ένα παράδειγμα αυτής της απώτατης στέρησης νομικής προστασίας αλλά κυρίως προσδιορισμού του δικαίου επί τη βάση του εχθρού αποτελεί ο νόμος του Κρέοντα, στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, περί απαγόρευσης της ταφής του Πολυνείκη. Ο Κρέων δηλώνει «[...] ποτέ εγώ δε θα σώπαινα, όταν βλέπω να’ ρχεται μια καταστροφή στην πόλη αντί της σωτηρίας· κι ούτε ποτέ μου θα’ κανα φίλο έναν εχθρό της χώρας. [...] Με τέτοιους εγώ νόμους τη στηρίζω τη δύναμη του κράτους». ⁷³ Μάλιστα, όταν η Αντιγόνη, αφού έχει ομολογήσει την πράξη της ταφής του αδελφού της, του εχθρού της πόλης, προτάσσει στον Κρέοντα το επιχείρημα ότι στον Κάτω Κόσμο οι νόμοι είναι ίσοι για όλους, ο Κρέοντας της απαντά πως «μα όμοιος με τον καλό ο κακός δεν είναι για να ’χουν ίσο κλήρο». ⁷⁴

Δύο πράγματα προκύπτουν, άρα, από το εν λόγω παράδειγμα. Από τη μια πλευρά, αποδεικνύεται ο ρόλος του εχθρού (δηλαδή του Πολυνείκη) για τη σημασία διαμόρφωσης του δικαίου, αφού οι νόμοι που δημιουργεί ο Κρέοντας του επιτρέπουν να στηρίξει την κρατική δύναμη απέναντι στην καταστροφική απειλή που φέρει ο εχθρός προς την πόλη (αντίστοιχα προς το κράτος στον Σμιτ). Από την άλλη πλευρά, φαίνεται η ανάγκη ύπαρξης ενός δικαϊκού συστήματος επί τη βάση του οποίου αντιμετωπίζεται ο εχθρός. Έτσι, ο Κρέων νομιμοποιείται όσον αφορά την απόφαση/διαταγή του περί μη ταφής του Πολυνείκη, επικαλούμενος τη θέση του ως άρχοντα της πόλης και πλέον αρμόδιου να λάβει τα κατάλληλα μέτρα, είτε

⁷⁰ Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 109.

⁷¹ *Αυτ.*, υποσημείωση 60, σ. 162-163.

⁷² *Αυτ.*,

⁷³ Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, μτφρ. Γρυπάρης στο *Οι τραγωδίες του Σοφοκλέους*, I, *Αντιγόνη, Ηλέκτρα, Αίας, Τραχίνιαι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα χ.χ., στίχοι 185-188 και 190-191.

⁷⁴ *Αυτ.*, στίχοι 519-520.

τιμωρητικής (ως προς την τιμή του πεθαμένου Πολυνείκη), είτε προληπτικής (ως προς τον παραδειγματισμό όσων ζούνε στην πόλη) φύσεως.

1.4. Συμπεράσματα 1^{ου} κεφαλαίου

Κλείνοντας το πρώτο αυτό κεφάλαιο, θα συνοψίσουμε τα όσα έχουν προκύψει μέχρι στιγμής για τη θέση του δικαίου στο θεωρητικό οικοδόμημα του Σμιτ της περιόδου της Βαϊμάρης.

Ο Σμιτ υποστηρίζει ότι ο «τυπικός νόμος» —με την έννοια των γενικών και αφηρημένων ρυθμίσεων— αδυνατεί να συλλάβει και να συμπεριλάβει όλη την πολιτική εμπειρία. Αντί αυτό προτάσσει μια «jurisprudence of exception», δηλαδή μια νομική επιστήμη ή νομολογία της εξαίρεσης.⁷⁵ Από την αδυναμία της «φύσης» του δικαίου ως συνόλου γενικών και αφηρημένων ρυθμίσεων αναδύεται ένα νομικό κενό επί του οποίου ο κυρίαρχος αποφασίζει. Έτσι, όπως παρατηρεί ο Κονδύλης στα «Επιλεγόμενα» της *Πολιτικής Θεολογίας*, «η ζωή του δικαίου διαμορφώνεται πολύ περισσότερο από την απόφαση, στη σύνδεσή της με τον εκάστοτε συγκεκριμένο φορέα, παρά από τον κανόνα».⁷⁶ Ωστόσο, στη σμιτιανή αξίωση ότι «η απόφαση να είναι πρότερη του κανόνα»⁷⁷ μπορεί να αντιταχθεί το ότι «η απόφαση για τη δημιουργία μιας τάξης δικαίου προϋποθέτει ένα κριτήριο δικαίου και δικαιοσύνης, χωρίς το οποίο μπορεί να δημιουργηθεί μία τάξη αλλά όχι μια έννομη τάξη [...]».⁷⁸

Συνδεδεμένο με τη διαφοροποίηση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης του Σμιτ από την αναρχία και το χάος είναι το ζήτημα του τι υπερισχύει (το δίκαιο ή η εξαίρεση) την οριακή στιγμή της απόφασης. Στην περίπτωση που ο Σμιτ με τη φράση «κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση εξαίρεσης», εννοεί ότι «κυρίαρχος είναι όποιος» έχει την αρμοδιότητα να αποφασίσει «για την κατάσταση εξαίρεσης», τότε συνεπάγεται ότι το δίκαιο, κατά κάποιον τρόπο, προηγείται της

⁷⁵ Finn, *Constitutions in Crisis*, ό.π., σ. 171.

⁷⁶ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 146.

⁷⁷ Αλίκη Λαβράνου, «Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Χομπς και τον Καρλ Σμιτ: παρατηρήσεις πάνω στην σμιτιανή ερμηνεία του Χομπς», *Αξιολογικά*, τ. 16, Νήσος, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Νοέμβριος 2006, σ. 172.

⁷⁸ *Αυτ.*, υποσημείωση 62 σ.180.

σμιτιανής εξαίρεσης, αφού ο κυρίαρχος έχει ήδη μια αρμοδιότητα, βασισμένη σε μια προηγούμενη τάξη πραγμάτων. Στη δεύτερη περίπτωση όπου ο κυρίαρχος έχει απλώς τη δυνατότητα να αντιληφθεί μια ήδη υπάρχουσα εξαίρεση, τότε η εξαίρεση προηγείται του δικαίου, ωστόσο και πάλι ο κυρίαρχος ως τέτοιος δεν παύει να έχει την ανάγκη ενός θεσμικού πλαισίου προκειμένου να επιβάλλει και νομιμοποιήσει την κυριαρχία του.

Πέραν τούτου, ο Σμιτ, διαφοροποιούμενος από τις γενικές και αφηρημένες ρυθμίσεις του κράτους-δικαίου, προτάσσει ένα δίκαιο, μια νομολογία, μια νομική επιστήμη της εξαίρεσης. Άλλωστε, ρητά στην *Πολιτική Θεολογία* αναφέρει ότι «κάθε δίκαιο είναι δίκαιο ορισμένης κατάστασης». Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζεται και η υπερίσχυση της νομιμοποίησης της αποφασίζουσας αρχής, δηλαδή του κυρίαρχου, σε σχέση με τη νομιμότητά της, αναπόφευκτο στοιχείο της οποίας (της νομιμοποίησης) είναι η πιθανή αυθαιρεσία της απόφασης. Ο τύπος εμφανίζεται ως σημαντικότερος από το περιεχόμενο, το οποίο είναι «ελεύθερος» να αποφασίσει ο κυρίαρχος, όντας αρμόδιος.

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται να συνάγεται μια αναλογία μεταξύ της υπαρξιακής σχέσης φίλου-εχθρού και της έντασης που τη διακρίνει, με τη σχέση κανόνα-εξαίρεσης και άρα τη σχέση δικαίου με την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, την οποία όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο εκφράζει η σμιτιανή έννοια του «θαύματος». Εάν το ένα σκέλος από τα παραπάνω δίπολα εκλείψει, τότε το δεύτερο σκέλος καθίσταται αδύνατο να προσδιοριστεί.

Κεφάλαιο 2

Θαύμα και εξαίρεση. Μία αναλογία.

2.1. Σύντομη προσέγγιση σύνδεσης θεολογίας και νομικής επιστήμης. Η πολιτική θεολογία ως πυρήνας.

Το τρίτο κεφάλαιο της *Πολιτικής Θεολογίας* ξεκινά ως εξής: «Όλες οι μεστές έννοιες της σύγχρονης πολιτειολογίας είναι εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες».⁷⁹ Πρόκειται για ένα απόσπασμα χαρακτηριστικό της σμιτιανής θέσης περί σύνδεσης θεολογίας και πολιτειολογίας ή νομικής επιστήμης,⁸⁰ μιας σύνδεσης που η σύγχρονη του Σμιτ πολιτειολογία, στο πλαίσιο της λογικής του φιλελεύθερου κράτους δικαίου αρνείται να αναγνωρίσει. Ο Σμιτ αποπειράται, αίροντας αυτήν την εκδίωξη του θαύματος από τον κόσμο,⁸¹ να θεμελιώσει τη νομική επιστήμη σε θεολογικά σχήματα και κατ' επέκταση το δικαίωμα επέμβασης του κυρίαρχου στην έννομη τάξη. Ήδη από το έργο του με τίτλο *Δικτατορία*, η plenitudo potestatis παρουσιάζεται ως στοιχείο από το οποίο αντλεί η θεωρία του συνταγματικού δικαίου.⁸²

Έτσι, ο Σμιτ ισχυρίζεται ότι σε οποιοδήποτε νομικό σύστημα, όπως είδαμε και παραπάνω, οι γενικοί και αφηρημένοι κανόνες αδυνατούν να προβλέψουν και άρα να ρυθμίσουν τις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Ακόμα και υπό τον μανδύα της αποθεολογικοποίησης, κατά τη σμιτιανή ερμηνεία, η αδυναμία αυτή καλύπτεται από την εισβολή του κράτους, ως δύναμη δρώσα «κάτω από πολλαπλές μεταμφιέσεις, αλλά όντας πάντα το ίδιο αόρατο πρόσωπο», στο πεδίο της απαλλαγμένης από θεολογικά εργαλεία νομικής επιστήμης, για παράδειγμα μέσω του θεσμού απονομής χάριτος ή της ερμηνείας επί αμφιλεγόμενων διατάξεων.⁸³ Αποκορύφωμα της

⁷⁹ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 65.

⁸⁰ Για το ζήτημα της σύγχυσης νομικής επιστήμης και πολιτειολογίας ή φιλοσοφίας του κράτους βλ. Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 132.

⁸¹ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ.65.

⁸² Schmitt, *Dictatorship*, ό.π., σ. 34.

⁸³ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 66.

σύνδεσης νομικής επιστήμης-θεολογίας αποτελεί η σμιτιανή θέση ότι η σημασία που έχει το θαύμα για τη θεολογία είναι ανάλογη της σημασίας που έχει η κατάσταση έκτακτης ανάγκης για τη νομική επιστήμη. Αμέσως παρακάτω θα αναφερθούμε στη σμιτιανή ανάλυση του θαύματος και εν συνεχεία θα εξετάσουμε την αναλογία θεολογίας και θεωρίας του κράτους που επιχειρείται από έναν σύγχρονο του Σμιτ νομικό και θεωρητικό του αντίπαλο, τον Χανς Κέλσεν, και ειδικότερα τη θέση που έχουν το θαύμα και η θεοδικία σε αυτήν.

2.2. Το θαύμα στον Σμιτ

Η έννοια του θαύματος κατέχει κεντρική θέση στη σμιτιανή προβληματική και αποτελεί το σημείο κορύφωσης της σύνδεσης νομική επιστήμης και θεολογίας. Μέσω αυτής τονίζεται και η έννοια του κυρίαρχου, αφού «η εξουσία του θεωρείται ότι φτάνει στο έσχατο σημείο της ολοκλήρωσής της με τον απόλυτο προσδιορισμό του τι συνιστά θαύμα».⁸⁴ Η σημασία που έχει το θαύμα για τη θεολογία είναι ανάλογη αυτής που έχει η κατάσταση έκτακτης ανάγκης για τη νομική επιστήμη.⁸⁵ Έτσι, στο πλαίσιο της πρόταξης της κανονικότητας και της «αντικειμενικής» ισχύος του νόμου, ο Σμιτ αποφαίνεται ότι το κράτος δικαίου «αρνείται και την άμεση επέμβαση του κυρίαρχου στην κρατούσα έννομη τάξη»,⁸⁶ όπως ο δεϊσμός, «εκδιώκει το θαύμα από τον κόσμο».⁸⁷ Το θαύμα σαφώς συνδέεται με το δίκαιο μέσω της θέσης του στον παραλληλισμό θεολογίας-νομικής επιστήμης. Ταυτόχρονα, όμως, η σύνδεσή του βρίσκει υπόβαθρο και στις επεξεργασίες του Σμιτ, όσον αφορά τον Χομπς. Όπως παρατηρεί ο Αγγελίδης, για τον Σμιτ «η συμμόρφωση στη διαταγή (του κυρίαρχου) πρέπει να γίνεται για λόγους “δικαίου και ομολογίας”».⁸⁸

Στο βιβλίο του *Συνταγματική Θεωρία*, ο Σμιτ αναφέρεται επίσης στο θαύμα. Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στο ότι αυτή η αναφορά γίνεται στο πλαίσιο της ανάλυσης της μοναρχίας. Έτσι, «ο μονάρχης που κυβερνά το κράτος εμφανιζόταν πάντα σαν

⁸⁴ Αγγελίδης, «Ο Λεβιάθαν του Hobbes ή του Schmitt», ό.π., σ. 86.

⁸⁵ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, σ. 65.

⁸⁶ *Αυτ.*, σ. 66.

⁸⁷ *Αυτ.*

⁸⁸ Αγγελίδης, «Ο Λεβιάθαν του Hobbes ή του Schmitt», ό.π., σ. 86.

μια αναλογία του Θεού που κυβερνά τον κόσμο». ⁸⁹ Στον Μεσαίωνα, αντίστοιχα, ήταν χαρακτηριστικό της δύναμης του βασιλιά να πραγματοποιεί ο ίδιος θαύματα. Ο Σμιτ συνεχίζει σημειώνοντας ότι η δύναμη αυτή του βασιλιά να κάνει θαύματα αποτελούσε τη δικαιολογητική βάση ως προς την ιερότητα και το απαραβίαστο της προσωπικότητάς του. «Ο βασιλικός νόμος ήταν ιερός, δηλαδή θρησκευτικής προέλευσης: ο ίδιος ο βασιλιάς ήταν κυβερνήτης του Θεού». ⁹⁰ Ο βασιλιάς εδώ φαίνεται να εμφανίζεται «ως έσχατος δημιουργός», ποιότητα την οποία ο Σμιτ μαζί με την «προσωπική ενότητα» αποδίδει στον κυρίαρχο της *Πολιτικής Θεολογίας*. ⁹¹

Όπως παρατηρεί ο Κονδύλης, το θαύμα έχει δύο εκδοχές στη θεολογική παράδοση. Η διττότητα αυτή έχει συνέπειες και στο πώς νοείται η κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Έτσι, όπως, υπό την πρώτη του εκδοχή, το θαύμα «διακόπτει στιγμιαία μόνο την υφιστάμενη φυσική νομοτέλεια χωρίς να διαταράσσει τις λειτουργικές της βάσεις», ⁹² η εξαίρεση δύναται να αναστέλλει το δίκαιο προσωρινά έως ότου επιτευχθεί ο σκοπός της, συνήθως δηλαδή η αντιμετώπιση ενός κινδύνου δημόσιας φύσης. Σε αυτήν την πρώτη περίπτωση η εξαίρεση επομένως είναι θεσμικά κατοχυρωμένη. Η δεύτερη εκδοχή του θαύματος —«το ολοκληρωτικό θαύμα»— είναι ουσιαδώς διαφορετική από την πρώτη, αφού εκφράζει την απόλυτα αδέσμευτη θεϊκή βούληση ⁹³ και η συνέπεια μεταφοράς αυτής της εκδοχής σε νομικο-πολιτικά πλαίσια συνεπάγεται τη δυνατότητα ολοκληρωτικής ανατροπής του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου με την ακόλουθη δημιουργία κάτι εξ ολοκλήρου καινούργιου στη θέση του. Η απουσία αναφοράς από τον Σμιτ στη δεύτερη αυτή κατηγορία θαύματος έχει συνέπειες ως προς τον χαρακτήρα της σμιτιανής έκτακτης ανάγκης, όπως θα δούμε στο 3^ο κεφάλαιο της παρούσης.

⁸⁹ Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, μτφρ. J. Seitzer, Duke University Press, Ντάραμ και Λονδίνο 2008, σ. 308.

⁹⁰ *Αυτ.*

⁹¹ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 79.

⁹² Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 159.

⁹³ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 160.

2.2.1. Μια σύντομη παρέκβαση: Ο Μέγας Ιεροεξεταστής

Ο Σμιτ, στο *Ρωμαιοκαθολικισμός και Πολιτική Μορφή* (1923), μεταξύ άλλων, συμπεριλαμβάνει στις επεξεργασίες του τον Μέγα Ιεροεξεταστή, από το έργο *Αδελφοί Καραμαζώφ* του Ντοστογιέφσκι. Εκεί, ο Σμιτ υπερασπίζεται την καθολική Εκκλησία και τη φιγούρα του Μέγα Ιεροεξεταστή, αφού «ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κακός και άθλιος, ένας δειλός επαναστάτης που χρειάζεται έναν αφέντη».⁹⁴ Ακόμα και οι πιστοί χρειάζονται κάποιον να τους εξουσιάζει προκειμένου «να αποφεύγουν του αμαρτωλούς πειρασμούς και να μπορούν να αποφασίζουν επί θεολογικών διαφωνιών».⁹⁵ Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι ερμηνευτές του Σμιτ, όπως ο Taubes και ο Eichorn, «παρουσιάζουν τον Σμιτ, αντίστοιχα, ως “ενσάρκωση του ντοστογεφσκικού Μέγα Ιεροεξεταστή” και “λιγότερο σαν έναν πιστό χριστιανό αλλά σαν έναν Μέγα Ιεροεξεταστή”».⁹⁶ Θα εξετάσουμε, εν προκειμένω, τι θα μπορούσε να συναχθεί από το συγκεκριμένο χωρίο των *Αδελφών Καραμαζώφ*, υπό το πρίσμα του ως άνω χαρακτηρισμού.

Ο Μέγας Ιεροεξεταστής αναφέρεται, μεταξύ άλλων, σε δύο σημεία τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία της σμιτιανής προβληματικής: το θαύμα και η εξουσία του Πάπα. Όπως ο Σμιτ κατηγορεί την αποπομπή του θαύματος από τον κόσμο, έτσι και ο Ιεροεξεταστής αναφέρεται με αρνητικό ύφος σε «μια τρομερή αίρεση που αρνιότανε τα θαύματα»,⁹⁷ κάτι το οποίο θυμίζει τη σμιτιανή φράση ότι σεχταριστές, Προτεστάντες και ελληνορθόδοξοι Χριστιανοί «είδαν στη Ρώμη τον Αντίχριστο».⁹⁸ Το θαύμα, ωστόσο, είναι ένα εκ των τριών δυνάμεων —μαζί με το μυστήριο και την εξουσία— οι οποίες «μπορούν να υποτάξουν για πάντα τη συνείδηση αυτών των αδύναμων επαναστατημένων».⁹⁹ Αυτή η υποταγή, φαίνεται μέσα από το καταπληκτικό έργο του Ντοστογιέφσκι, είναι αυτό στο οποίο στοχεύει ο

⁹⁴ Schmitt, *Roman Catholicism and Political Form*, ό.π., σ. 32.

⁹⁵ James Wiley, *Politics and the Concept of the Political: The Political Imagination*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σ. 70.

⁹⁶ *Αυτ.*

⁹⁷ Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, *Αδελφοί Καραμαζώφ*, μτφρ. Σ.Π., Διεθνείς Εκδόσεις, χχ., σ. 214.

⁹⁸ Schmitt, *Roman Catholicism and Political Form*, ό.π., σ. 1.

⁹⁹ Ντοστογιέφσκι, *Αδελφοί Καραμαζώφ*, ό.π., σ. 223.

καθολικισμός και όχι η «αγάπη για την ανθρωπότητα». Ο Ιεροεξεταστής, έτσι αποκαλύπτει τον στόχο του —μαζί με τους υπόλοιπους εκπροσώπους της Εκκλησίας— να ανακηρυχθούν «οι μόνοι βασιλιάδες της γης»¹⁰⁰ και προσθέτει τα εξής

[...] Τότε όμως το ζώο θα ρθει σε μας σέρνοντας, θα γλύψει τα πόδια μας, θα τα ποτίσει με δάκρυα αιμάτινα. Και θα το καβαλήσουμε. Θα υψώσουμε στον αέρα ένα κύπελλο όπου θα είναι χαραγμένη η λέξη: «Μυστήριο!» [...] Εμείς θα κάνουμε όλους τους ανθρώπους ευτυχισμένους. [...] Θα τους πείσουμε πως θα είναι πραγματικά ελεύθεροι, μονάχα όταν ξεπουλήσουν σε μας την ελευθερία τους. [...] Θα καταλάβουν την αξία της οριστικής υποταγής. Κι εφ' όσον δεν θα την έχουν καταλάβει, θα είναι δυστυχισμένοι.¹⁰¹

Επανερχόμενοι στον Σμιτ και εφόσον δεχθούμε τις ερμηνείες περί «ταύτισης» της επιχειρηματολογίας του με αυτή του Μέγα Ιεροεξεταστή, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως, όπως παρατηρεί ο Thomas, «[...] το σμιτιανό επιχείρημα για τη χρήση θεολογικών σχημάτων από το κράτος καταλήγει να είναι ένα ρητορικό τέχνασμα, επικυρωτικό της αυταρχικής θέλησής του (του Σμιτ) να δώσει σε έναν κυρίαρχο-μονάδα τον έλεγχο επί των κομματικών πολιτικών».¹⁰² Η συγκέντρωση όλων των εξουσιών σε ένα πρόσωπο, και συγκεκριμένα αυτό του Πάπα, αποτελεί, όπως διατυπώνεται στους *Αδελφοί Καραμαζώφ* «το βασικό γνώρισμα του καθολικισμού», το οποίο συνοψίζεται στην φράση «Όλα τα μεταβίβασες στον Πάπα, συνεπώς τα πάντα εξαρτώνται τώρα απ' τον Πάπα».¹⁰³ Ο Σμιτ βρίσκει τον εαυτό του σε συμφωνία με τα όσα αναφέρει ο Μεγάλος Ιεροεξεταστής, καθώς για αυτόν η Καθολική Εκκλησία παρουσιάζεται ως ο ύψιστος «κατέχων», δηλαδή ως αυτός που

¹⁰⁰ *Αυτ.*, σ. 226.

¹⁰¹ *Αυτ.*, σ. 227-228.

¹⁰² Thomas, «Reconstructing the limits of Schmitt's theory of sovereignty...», ό.π., σ. 263.

¹⁰³ *Αυτ.*, σ. 218.

«συγκρατεί την Αποκάλυψη —και άρα για τον Σμιτ αυτός ο οποίος καθυστερεί την ολοκληρωτική εξουδετέρωση» του θρησκευτικού στοιχείου από το κράτος.¹⁰⁴

2.3. Ο Κέλσεν για τη σχέση θεολογίας-θεωρίας κράτους

Ο Χανς Κέλσεν είναι ο εισηγητής της «καθαρής θεωρίας του δικαίου» και της έννοιας του «θεμελιώδους κανόνα».¹⁰⁵ Την ίδια στιγμή, αποτελούσε έναν από τους βασικούς θεωρητικούς αντιπάλους του Σμιτ. Σαφείς αναφορές είχαν γίνει από τον ένα θεωρητικό προς τον άλλον, με σημαντικότερη ίσως τη διένεξη περί του ποιος τελικά είναι ο φύλακας του Συντάγματος. Στο εν λόγω κεφάλαιο, ωστόσο, αυτό που θα εξετασθεί όσον αφορά τον Κέλσεν δεν είναι η έννοια του θεμελιώδη κανόνα, ούτε το θεωρητικό οικοδόμημα περί καθαρής θεωρίας, αλλά μια αναλογία την οποία πραγματεύεται, αυτή μεταξύ θεολογίας και πολιτικής θεωρίας. Το παράδοξο μιας τέτοιας ανάλυσης από τον Κέλσεν αίρεται αφού στόχος αυτής του της ανάπτυξης είναι τόσο «να καταδικάσει οριστικά τις μη μονιστικές θεωρίες»,¹⁰⁶ δηλαδή όσες θεωρίες επιχειρηματολογούσαν υπέρ της διάκρισης κράτους-δικαίου, με αποτέλεσμα συχνά το κράτος να υπερβαίνει το δίκαιο, όσο και «να αντιπαρατεθεί με την πολιτική θεολογία του Καρλ Σμιτ».¹⁰⁷

Έτσι, ο Κέλσεν αναφέρει το εξής στο *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*

¹⁰⁴ Tracy B. Strong, «The Sovereign and the Exception: Carl Schmitt, Politics, Theology and Leadership», πρόλογος στο Carl Schmitt, *Political Theology*, μτφρ. G. Schwab, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005, σ. xxxii.

¹⁰⁵ Δεν είναι επί του παρόντος η ανάλυση ούτε της καθαρής θεωρίας του δικαίου ούτε του τι εστί ο θεμελιώδης κανόνας. Συνοπτικά, ο θεμελιώδης κανόνας είναι αυτός που απονέμει νομοθετική εξουσία στους συντάκτες του πρώτου συντάγματος και αποτελεί το θεμέλιο βάσει του οποίου «παράγονται άμεσα ή έμμεσα όλοι οι άλλοι κανόνες». Όσον αφορά την καθαρή θεωρία του δικαίου, αυτή ονομάζεται ακριβώς «καθαρή», διότι είναι απαλλαγμένη από οποιοδήποτε, εκτός του νομικού, στοιχείο, είτε αυτό είναι, για παράδειγμα, ηθικής, είτε οικονομικής, είτε πολιτικής φύσης. Βλ. Μ. Σταθόπουλος, «Δικαιοσύνη, Ενόραση και Λόγος», *Δίκη*, τ. 2002, 2002. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα

<http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=3&id=17306>

¹⁰⁶ Sandrine Baume, *Χανς Κέλσεν Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, μτφρ. Β. Βουτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2016, σ. 82.

¹⁰⁷ *Αυτ.*, σ. 90.

Το μείζον πρόβλημα της θεολογίας, δηλαδή η σχέση του Θεού και του κόσμου (ή του Θεού και της φύσης), ανταποκρίνεται τέλεια στο ερώτημα-κλειδί που θέτει η θεωρία του κράτους, δηλαδή τη σχέση μεταξύ του κράτους και του δικαίου.¹⁰⁸

Κατά την κελσενιανή ανάλυση, ο Θεός και το κράτος αποτελούν τις «προσωποποιημένες» —ωστόσο όχι υποστασιοποιημένες¹⁰⁹— έννοιες που λειτουργούν ως βάση νομιμοποίησης για τον καταλογισμό της ευθύνης των ατόμων σε καθένα από τα δύο συστήματα της φύσης και του κόσμου, αντίστοιχα. Στο δοκίμιο του με τίτλο «God and the State», ο Κέλσεν αναφέρεται και στη σχέση της ικανότητας προς καταλογισμό με ψυχολογικά στοιχεία.¹¹⁰ Στο θρησκευτικό πεδίο, μάλιστα, η «θεϊκή εντολή» είναι δυνατό να ατονήσει ως κίνητρο για τους πιστούς σε αντίθεση με την, ισχυρότερη κατά τα λεγόμενα του Κέλσεν, «κοινωνική αρχή», η οποία, παρουσιαζόμενη ως αρχή πραγμάτωσης της κοινότητας, «εξαναγκάζει τους ανθρώπους να απομακρυνθούν από τα βαθύτερά τους ένστικτα».¹¹¹

Σε κάθε περίπτωση, όπως η «τάξη του κόσμου» υφίσταται ως τέτοια ως δημιούργημα του Θεού, έτσι το δικαϊκό σύστημα επιτρέπει οποιαδήποτε πράξη να «καταλογίζεται στο κράτος, εάν και μόνο εάν εκείνο προσδιορίζεται από το κανονιστικό σύστημα».¹¹² Για τον Κέλσεν, ωστόσο, τόσο ο Θεός όσο και το κράτος εντάσσονται στον κόσμο και το δίκαιο, αντίστοιχα, χωρίς να παύουν να δεσμεύονται από αυτά. Άλλωστε, όπως γίνεται εμφανές τόσο από το «God and the State», αλλά

¹⁰⁸ Hans Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses zwischen Staat und Recht*, Aalen, Scientia Verlag, 1962, σ. 222, όπως παραπέμπεται στο Baume, *Χανς Κέλσεν...*, ό.π., σ. 82. Αντίστοιχος παραλληλισμός αποτυπώνεται και στην εναρκτήρια φράση του κεφαλαίου «God and the State», στο Hans Kelsen, *Essays in Legal and Moral Philosophy*, μτφρ. P. Heath, D. Reidel Publishing Company, Ντόρντρεχτ 1973, σ. 61-82.

¹⁰⁹ Για περισσότερα πάνω στη διάκριση υποστασιοποίησης-προσωποποίησης κατά τον Κέλσεν, βλ. Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 69.

¹¹⁰ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 65. Στην ίδια σελίδα είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά στον Φρόντ, ότι στη σχέση παιδιού-πατέρα η εικόνα και έννοια της εξουσίας δημιουργείται στο παιδί μέσω του πατέρα του. Κάθε τέτοια εξουσία στην μετέπειτα ζωή του παιδιού αντιμετωπίζεται από εκείνο ως μια ύψιστη δύναμη, αρχή. Έτσι, μοντέλα όπως ο βασιλέας, ο Θεός, ο ήρωας επενδύονται, ως υποκατάστατα της εικόνας του πατέρα, με την πατρική εξουσιαστική δύναμη. Πέραν της αντίστοιχης αναφοράς που κάνει ο Κέλσεν και στην «Πανδώρα» του Γκαίτε, κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τους ήρωες του Ντοστογιέφσκι, οι οποίοι αποκαλούν οποιονδήποτε ανώτερό τους άνδρα με κύρος «πατερούλη».

¹¹¹ *Αυτ.*, σ. 61-62.

¹¹² Baume, *Χανς Κέλσεν...*, ό.π., σ. 83.

και όπως παρατηρεί ο Bloch «ο Κέλσεν στρέφεται εντελώς ενάντια στην κυριαρχία, όπως και ενάντια στο ισχυρότερο επίτευγμα της κυριαρχίας: ενάντια στον στρατιωτικό νόμο και στην κατάσταση έκτακτου ανάγκης».¹¹³

2.3.1. Το θαύμα και η θεοδικία στον Κέλσεν

Η μη διαπραγματεύσιμη ένταξη του Θεού και του κράτους στον κόσμο και το δίκαιο αποτελούν τον λόγο για τον οποίο η κελσενιανή προβληματική δεν αποδέχεται το θαύμα και αντίστοιχα την κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Η ανάλυση στην οποία, ωστόσο, προβαίνει ο Αυστριακός νομικός, όσον αφορά το θαύμα έχει σημασία στην εξήγηση του σμιτιανού θαύματος, αλλά πιθανώς δίνει και μια εξήγηση ως προς τους σκοπούς της σύνδεσης θεολογίας-πολιτικής/νομικής επιστήμης που επίμονα επιχειρεί ο Σμιτ. Βασικά, για τον Κέλσεν, η πράξη από την οποία απορρέει η έννομη τάξη, «μολονότι η ίδια βρίσκεται έξω από κάθε έννομη τάξη, στο νομικό Μηδέν, και καθ' εαυτή είναι αυθαίρετη ίσως και άδικη» χαρακτηρίζεται ως νομικό θαύμα.¹¹⁴ Αντίστοιχα, στο πλαίσιο Θεός-κόσμος, «η ελευθερία του Θεού ως προς του φυσικούς νόμους εκφράζεται με την έννοια του *θαύματος*».¹¹⁵

Από το νομικό θαύμα απορρέει η δυνατότητα του κράτους να πράττει εκτός νομιμότητας, χωρίς ωστόσο οι πράξεις αυτές να θεωρούνται παράνομες. Μια τέτοια αντίληψη δεν έχει θέση στο θεωρητικό σύστημα του Κέλσεν, όπου το κράτος ταυτίζεται με την έννομη τάξη και αποτελεί «κοινότητα κυβερνώμενη από τον νόμο (*Rechtsstaat*)».¹¹⁶ Ο μονισμός δικαίου-κράτους αντιδιαστέλλεται προς τον δυισμό του δικαίου, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «μια ανιμιστική προκατάληψη».¹¹⁷ Συνδεδεμένη

¹¹³ Bloch, *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ό.π., σ. 232.

¹¹⁴ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 149. Αντιστοιχεί το νομικό θαύμα στο θεολογικό θαύμα, αφού σύμφωνα με τη δυϊστική θεώρηση, ο Θεός δεν υπόκειται στους εγκόσμιους νόμους και η ελευθερία του είναι εγγυημένη σε σχέση με τη φύση χάρη στην έννοια του θαύματος. Βλ. Baume, *Χάνς Κέλσεν...*, ό.π., σ. 83.

¹¹⁵ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 77.

¹¹⁶ William Ebenstein, «The Pure Theory of Law: Demythologizing Legal Thought», *California Law Review*, τ.59, τχ.3, Μάιος 1971, σ. 622. Προσβάσιμο στον ιστότοπο: <https://scholarship.law.berkeley.edu/californialawreview/vol59/iss3/2/>

¹¹⁷ Hans Kelsen, *Théorie générale du droit et de l'Etat*, μαζί με το *La Doctrine du droit naturel et le positivisme juridique*, μτφρ. B. Laroche και V. Faure, Bruylant L.G.D.J., Παρίσι 1997, σ. 244

με το θαύμα είναι η θεοδικία, η προβληματική της οποίας παραλληλίζεται, κατά τον Κέλσεν, με το ζήτημα των παράνομων πράξεων του κράτους.¹¹⁸ Ως λύση στις παράνομες κρατικές πράξεις παρουσιάζεται το κριτήριο της «νομικής ισχύος»¹¹⁹ και αντίστοιχα για τη θεοδικία το δόγμα του αλάθητου του Πάπα,¹²⁰ τον οποίο μάλιστα επικαλείται και ο ίδιος ο Σμιτ. Για τον Κέλσεν το δόγμα του αλάθητου του Πάπα δεν είναι τίποτα περισσότερο από «την εφαρμογή στη θεολογία του θεσμού της νομικής ισχύος. Όπως στη μια περίπτωση», δηλαδή στη σχέση κράτους-δικαίου, «η πιθανή παρανομία γίνεται νόμιμη, έτσι και στην άλλη», δηλαδή στη σχέση Θεού-κόσμου, «το πιθανό λάθος γίνεται αλήθεια».¹²¹

Αξίζει, σε αυτό το σημείο να σημειωθούν οι εμφανείς αναλογίες με τον συνταγματικά κατοχυρωμένο από το ελληνικό Σύνταγμα θεσμό της περιορισμένης ευθύνης του Προέδρου της Δημοκρατίας, χωρίς ωστόσο να παραβλέπουμε ότι ως προς τον ΠτΔ, προβλέπεται η δυνατότητα άσκησης ψήφου μομφής εις βάρος του.¹²² Η σημασία της ανάδειξης αυτής της αναλογίας έγκειται στο ότι ακριβώς ο ΠτΔ είναι ο αρμόδιος από το ελληνικό Σύνταγμα για να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου σε περιπτώσεις που έχει κηρυχθεί η προβλεπόμενη από το ελληνικό άρθρο 48 κατάσταση πολιορκίας. Η σημασία της αναλογίας ενισχύεται καθώς ο Πρόεδρος του Ράιχ είναι ο αρμόδιος, όσον αφορά τη σμιτιανή προβληματική, φύλακας του συντάγματος για ζητήματα πολιτικής υφής.¹²³ Εάν συνδυαστούν τα παραπάνω, αναδεικνύονται για άλλη μια φορά οι συνδέσεις μεταξύ εργαλείων που προσφέρει το δίκαιο (και τα οποία εμπεριέχουν το δίκαιο) με τις σμιτιανές βασικές έννοιες.

¹¹⁸ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 78.

¹¹⁹ *Αυτ.*, σ. 79.

¹²⁰ Η επίσημη ανακήρυξη του παπικού αλάθητου πραγματοποιήθηκε στην πρώτη σύνοδο του Βατικανού (1870). Ως δόγμα αποτελεί την ακρογωνιαία λίθο της Καθολικής Εκκλησίας. Ο Πάπας, χρισμένος με το αλάθητο, ουσιαστικά απαλλάσσεται όχι μόνο σε περίπτωση που κάνει κάποιο λάθος, αλλά απαλλάσσεται από την πιθανότητα να κάνει λάθος. Για περαιτέρω ανάλυση επί του ζητήματος βλ. Patrick Toner, «Infallibility», *The Catholic Encyclopedia*, τ. 7, Robert Appleton Company, Νέα Υόρκη 1910. Στον ιστότοπο: <http://www.newadvent.org/cathen/07790a.htm> και Ulmen, *Introduction...*, ό.π., σ. xvi.

¹²¹ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 79.

¹²² Βλ. Σύνταγμα της Ελλάδος, άρθρο 49 παρ.1. Στον ιστότοπο: <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-51/>

¹²³ Μανόλης Αγγελίδης, «Βαϊμάρη: Σύνταγμα και έκτακτη ανάγκη», *Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές αναβιώσεις της*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Η Αυγή, 2012, σ. 64-70.

Ειδικά όσον αφορά τη σμιτιανή πολιτική θεολογία, ο Κέλσεν θεωρεί ότι αυτή «ενσαρκώνει μία επεξεργασμένη μορφή δυϊσμού: το κράτος, χάρις στις εξουσίες εξαίρεσης που διαθέτει, επιτρέπεται να αποδεσμεύεται από την έννομη τάξη» και οδηγούνται, έτσι, οι δυϊστικές θεωρήσεις στη «μυθοποίηση του κράτους».¹²⁴ Αν ωστόσο έτσι έχουν τα πράγματα, και το σμιτιανό θαύμα στοχεύει στην ενίσχυση των κρατικών εξουσιών μέσω εξαιρετικών εργαλείων, όπως τουλάχιστον φαίνεται να συμβαίνει σύμφωνα με την κελσενιανή προβληματική, τότε αναδεικνύονται, αφενός, οι συνδέσεις του με το δίκαιο και, αφετέρου, οι συνέπειες που έχει η θεωρία περί θαύματος όσον αφορά τη σμιτιανή κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

2.4. Η σημασία της σύνδεσης νομικής-θεολογίας για τη νομιμοποίηση του σμιτιανού εγχειρήματος

Από τη σύνδεση και σύγκριση της σμιτιανής εννοιολόγησης του θαύματος, στο πλαίσιο σύνδεσης θεολογίας-νομικής επιστήμης και τις επεξεργασίες του Κέλσεν στο «God and the State» προκύπτουν ορισμένες συνέπειες. Αρχικά, η σμιτιανή ανάπτυξη της δικαιολογητικής βάσης της εκ των υστέρων νομιμοποίησης μιας απόφασης που σφάλλει είναι η ίδια με την ανάπτυξη που κάνει ο Κέλσεν από τη μεριά του, κριτικά.

Δεύτερη αναλογία μεταξύ των δύο νομικών είναι η μη αποδέσμευση από την έννοια της «τάξης». Ο Κέλσεν, στο «God and the State», αναφέρει ρητά πως

[...] το κράτος πρέπει να κατανοείται ως κάποια τάξη, ως μια συγκεκριμένη τάξη ανθρώπινης συμπεριφοράς, ως «τάξις» ή «σύνταξις», για να αναφέρουμε τις περιγραφές που ήδη δόθηκαν σε αυτό από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.¹²⁵

Αντίστοιχα, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, ο Σμιτ αν και διακρίνει μεταξύ δικαίου και κράτους, ταυτόχρονα διακρίνει μεταξύ κατάστασης έκτακτης ανάγκης και «χάους» ή «αναρχίας», αφού ακόμα και στην έκτακτη περίπτωση, «εξακολουθεί να

¹²⁴ Baume, *Χάνς Κέλσεν*, ό.π., σ. 91.

¹²⁵ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 69.

υφίσταται μια τάξη». ¹²⁶ Η διαφορά τους έγκειται στο ότι ο Κέλσεν αδυνατεί να αντιληφθεί οποιανδήποτε άλλη πέραν της έννομης τάξης, ¹²⁷ ενώ ο Σμιτ διακρίνει μεταξύ των δύο, χωρίς όμως να ορίζει ρητά ποια είναι αυτή η άλλη τάξη, η οποία υφίσταται ως τέτοια υπό νομική έννοια αλλά δεν είναι έννομη.

Άλλωστε, η μη αποδέσμευση από την «τάξη» έχει στο υπόβαθρό της μια πιθανή ομοιότητα των δύο ως προς τον πυρήνα των συστημάτων τους. Αν κανείς παρατηρήσει τη σμιτιανή «απόφαση» και τον «θεμελιώδη κανόνα» του Κέλσεν μπορεί να συναγάγει κάποιες ομοιότητες. Και οι δύο αυτές έννοιες αποτελούν τη θεμέλια λίθο επί της οποίας βασίζεται η έννομη τάξη —η έστω κάποια τάξη αν όχι έννομη— καθενός εκ των δύο οικοδομημάτων. Ο Σμιτ, πιθανό να είχε εντοπίσει αυτές τις ομοιότητες, αφού στην «Προκαταρκτική Παρατήρηση» του 1933 χαρακτηρίζει «τον νομικό θετικισμό ως θεωρία της απόφασης μεν, όχι γνήσια παρά συμβιβασμένη με τη δεδομένη τάξη πραγμάτων». ¹²⁸ Η απόφαση, με άλλα λόγια, αποτελεί το «κανονιστικό Μηδέν», ως τον «θεμελιώδη κανόνα του πολιτεύματος», ¹²⁹ και άρα «το δίκαιο δεν αναστέλλεται εντελώς αν η εξαίρεση του κανόνα προβλεπόταν από τον ίδιο τον κανόνα υπό τη μορφή της ήδη κατεστημένης κυρίαρχης εξουσίας ως προμάχου του θεμελιώδους κανόνα του πολιτεύματος». ¹³⁰

Περαιτέρω, αυτήν την εκ των υστέρων νομιμοποίηση, η οποία όπως αναφέρει άλλωστε ο Σμιτ στο *Νομιμότητα και Νομιμοποίηση*, αντιδιαστέλλεται από τη νομιμότητα, όντας ενδεδυμένη μάλιστα με αξιολογική ανωτερότητα, την επιτρέπει στον Σμιτ η σύνδεση θεολογίας-νομικής επιστήμης. Με άλλα λόγια, η θεολογική παράδοση λειτουργεί σαν εργαλείο για τις σμιτιανές μεταφορές, που τον αφήνουν να «δημιουργήσει μια αύρα νομιμοποίησης για τις αυταρχικές του απόψεις περί κυριαρχίας». ¹³¹ Ο κυρίαρχος του Σμιτ, εμποτισμένος με την αύρα του Μέγα Ιεροεξεταστή, «ως κατέχων εγγυάται το κράτος της έκτακτης ανάγκης που προηγείται

¹²⁶ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 27.

¹²⁷ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 69.

¹²⁸ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», σ. 152.

¹²⁹ *Αυτ.*, σ. 162.

¹³⁰ *Αυτ.*

¹³¹ Thomas, «Reconstructing the limits of Schmitt's theory of sovereignty: a case for law as rhetoric, not as political theology», ό.π., σ. 264.

της υποτιθέμενης άφιξης του αντίχριστου». ¹³² Η εν λόγω θεολογική επένδυση του κυριάρχου, άλλωστε, προσφέρει επίλυση στο παράδοξο της οριακής του θέσης ως προς το δίκαιο. Σε αυτήν την περίπτωση, λοιπόν, ενδιαφέρον έχει και η άποψη του Blumenberg ότι για τον Σμιτ «η πολιτική θεολογία είναι μια μεταφορική θεολογία: το σχεδόν-θεϊκό πρόσωπο του κυριάρχου κατέχει νομιμοποίηση, και πρέπει να την κατέχει, γιατί για αυτόν δεν υπάρχει πια νομιμότητα, ή δεν υπάρχει ακόμα, αφού ήταν ο πρώτος που την συγκρότησε ή την ανασυγκρότησε». ¹³³

Θα μπορούσε κανείς μάλιστα να εφαρμόσει πάνω στις σμιτιανές επεξεργασίες περί σύνδεσης θεολογίας και νομικής/πολιτικής την εξής φράση του Κέλσεν

[...] όσο εντονότερα εξυμνείται το θείο, τόσο πιο παθιασμένη είναι η μάχη για αυτό το θείο, τόσο πιο απεριόριστη είναι η παρόρμηση για την κυριαρχία επί των άλλων στο όνομά του, και τόσο πιο θριαμβευτική είναι η νίκη, γιατί είναι απλώς η νίκη του πολεμιστή της πίστης που ταυτίζει τον εαυτό του με τον θεό του. ¹³⁴

Όταν η «μάσκα» του θείου εξαφανιστεί, τότε αποκαλύπτεται η πραγματική επιδίωξη που κρύβεται πίσω από αυτήν, η οποία δεν είναι άλλη από την κυριαρχία του ενός πάνω στον άλλο. ¹³⁵ Ίσως λοιπόν, υπό αυτήν την οπτική, η σμιτιανή επιχειρηματολογία περί εφαρμογής της θεολογίας στην πολιτική και τη νομική να έχει ως σκοπό ακριβώς την ενδυνάμωσή της θεωρίας του και εν τέλει της επιβολής της έναντι όλων των άλλων αποθεολογικοποιημένων θεωριών.

¹³² Αγγελίδης, «Ο Λεβιάθαν του Hobbes ή του Schmitt;», ό.π., σ. 89.

¹³³ Thomas, «Reconstructing the limits of Schmitt's theory of sovereignty...», ό.π., σ.264.

¹³⁴ Kelsen, «God and the State», ό.π., σ. 66.

¹³⁵ *Αυτ.*, σ. 67.

Κεφάλαιο 3

Η σμιτιανή κατάσταση έκτακτης ανάγκης ως «εξαιρετική» κανονικότητα. Το αντιπαράδειγμα του Βάλτερ Μπένγιαμιν.

Η επιλογή του Μπένγιαμιν σε αυτό το κεφάλαιο δεν είναι τυχαία. Ο Σμιτ «συγχαίρει τον Μπένγιαμιν για τις θέσεις που παίρνει» ο τελευταίος στο *Για μια κριτική της βίας*.¹³⁶ Τον Δεκέμβρη του 1930, ο Μπένγιαμιν στέλνει στον Σμιτ μια επιστολή, στην οποία, εκτός του ότι τον ενημερώνει ότι θα του στείλει τη δημοσιευμένη έκδοση της διδακτορικής του διατριβής με τίτλο *Η Καταγωγή του γερμανικού μπαρόκ δράματος*, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι η μέθοδος έρευνας του Σμιτ στην πολιτική φιλοσοφία έχει επιβεβαιώσει τη δική του μέθοδο έρευνας στη φιλοσοφία της τέχνης.¹³⁷ Την ίδια στιγμή, η σύλληψη των φιλοσοφικών ιδεών που ερευνά ο Μπένγιαμιν στην καταγωγή του γερμανικού μπαρόκ δράματος «διευθύνεται» από το εξαιρετικό.¹³⁸ Η μπενγιαμινική τάση προς την εξαίρεση ως βάση για τη σύλληψη των εννοιών βρίσκει, όπως υποστηρίζει ο Weber, υπόβαθρο στη σμιτιανή *Πολιτική Θεολογία*¹³⁹ και ειδικότερα στη θέση ότι «η εξαίρεση είναι πιο ενδιαφέρουσα από την κανονική περίπτωση. Το κανονικό δεν αποδεικνύει τίποτε, η εξαίρεση αποδεικνύει τα πάντα».¹⁴⁰ Εκτός αυτού, είναι αμοιβαία η κριτική των δύο στοχαστών στο φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό κράτος. Ωστόσο, στην εν λόγω μελέτη, η αναφορά στον Μπένγιαμιν γίνεται επί σκοπώ να παρουσιαστεί το παράδειγμά του περί έκτακτης ανάγκης ως αντίποδας του αντίστοιχου σμιτιανού. Απώτατο σημείο αυτής της σύγκρισης των οικοδομημάτων των δύο στοχαστών είναι η επιβεβαίωση ή απόρριψη της υπόθεσης ότι η σμιτιανή κατάσταση έκτακτης ανάγκης τείνει να γίνει μία «εξαιρετική» κανονικότητα και άρα δεν πρόκειται για μια αυθεντική —όπως θα

¹³⁶ *Περί βίας*, συζήτηση με τον Β. Μπιτσώρη με θέμα «Περί βίας», στον ιστότοπο <http://our-living-room.blogspot.gr/>

¹³⁷ Weber, «Taking Exception to Decision...», ό.π., σ. 5.

¹³⁸ Walter Benjamin, *The Origin of German Tragic Drama*, μτφρ. J. Osborne, Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1998, σ. 57· Weber, «Taking Exception to Decision...», ό.π., σ. 6.

¹³⁹ Weber, «Taking Exception to Decision...», ό.π., σ. 6.

¹⁴⁰ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 31-32.

αποπειραθούμε να δείξουμε προβάλλει ως τέτοια η αντίστοιχη μπενγιαμινική—έκτακτη ανάγκη.

3.1. Κυριαρχία και κράτος έκτακτης ανάγκης

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, στο ερώτημα ποιος είναι αυτός που προηγείται, ο κυρίαρχος ή η εξαίρεση, υπάρχουν δύο προσεγγίσεις. Σε αυτήν που απαντά ότι προηγείται ο κυρίαρχος ως κατέχων το δικαίωμα να αποφασίσει περί έκτακτης ανάγκης, η σύνδεση δικαίου και εξαίρεσης προκύπτει κυρίως από το επιχείρημα ότι ο κυρίαρχος, χρησιμοποιώντας ήδη υπάρχοντα έννομα εργαλεία για τον αυτοπροσδιορισμό του, και δεδομένης της «οριακής» θέσης του εντός και εκτός έννομης τάξης, δύναται να αποφασίσει για την κατάσταση εξαίρεσης. Στη δεύτερη ερμηνευτική προσέγγιση, ο κυρίαρχος, πάντα στο πλαίσιο της ανάγνωσης της σμιτιανής έκτακτης ανάγκης, πιθανώς να δημιουργήσει μια εξαίρεση, επί της οποίας εκ των υστέρων αποφασίζει το περιεχόμενό της, αντλώντας νομιμοποίηση από το προϋπάρχον έννομο οικοδόμημα. Σε αυτό το πλαίσιο η κηρυχθείσα κατάσταση έκτακτης ανάγκης δεν ταυτίζεται με τη γνήσια έκτακτη ανάγκη, όπως απαντά στον Μπένγιαμιν.¹⁴¹ Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, με άλλα λόγια, εξαρτάται από τον προσδιορισμό του κυριάρχου που είτε αποφασίζει επ' αυτής, είτε αντλεί νομιμοποίηση για την απόφασή του από το δίκαιο, με την έννοια ότι διαφορετικό χαρακτήρα θα έχει εκείνη, την οποία έχει αποφασίσει ένας κυρίαρχος, ο οποίος έχει αναδειχθεί από την «νομικά προβλεπόμενη και ήδη κατεστημένη εξουσία» και διαφορετικό χαρακτήρα σε περίπτωση που μέσω της κατάσταση αυτής αναδειχθεί «μία εξουσία εντελώς καινούργια, λ.χ. μια εξουσία επαναστατική».¹⁴² Από τη στιγμή που ο Σμιτ συλλαμβάνει την έκτακτη ανάγκη «με τον επακριβή καθορισμό του νομικά ουσιώδους στοιχείου», δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ότι ανήκει στην πρώτη κατηγορία. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Κονδύλης

¹⁴¹ Gulli, «The sovereign exception», ό.π., σ. 24.

¹⁴² Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 138.

Μια άλλη νομική σύλληψη του πράγματος δεν φαίνεται δυνατή, εφ' όσον η νομική σύλληψη της κατάστασης έκτακτης ανάγκης είναι δυνατή μονάχα στον βαθμό όπου η αναστολή της ισχύουσας έννομης τάξης προβλέπεται από την ίδια αυτήν έννομη τάξη και ανατίθεται σ' έναν (στον) ύψιστο εκπρόσωπό της.¹⁴³

Ο σμιτιανός ύψιστος εκπρόσωπος τείνει κατά τη σμιτιανή ανάγνωση (ως βασιλιάς) να ξεπερνά ακόμα και τον Θεό¹⁴⁴ ή, ως μονάρχη, να ταυτίζεται με τον Θεό και να «κρατά μέσα στο κράτος θέση ανάλογη με εκείνη που προσήκει στον Θεό του καρτεσιανού συστήματος μέσα στον κόσμο [...]».¹⁴⁵

Αντίθετα έχουν τα πράγματα στον Μπένγιαμιν, όπου ο κυρίαρχος «μένει κλεισμένος στο πλαίσιο της δημιουργίας, είναι ο κύριος των πλασμάτων, παραμένει όμως πλάσμα»,¹⁴⁶ έχοντας ως καθήκον ακριβώς να «αποκλείσει» τη μη πραγματική κατάσταση έκτακτης ανάγκης,¹⁴⁷ στην οποία άλλωστε διατυπώνει στην περίφημη όγδοη Θέση ότι βρισκόμαστε. Ο μπενγιαμινικός κυρίαρχος μάλιστα απαντά στη σμιτιανή απόφαση με μια χαρακτηριστική αναποφασιστικότητα.¹⁴⁸ «Ο πρίγκιπας που είναι υπεύθυνος να πάρει την απόφαση για την κήρυξη του κράτους έκτακτης ανάγκης αποκαλύπτει, στην πρώτη ευκαιρία, ότι είναι ανίκανος να πάρει μια απόφαση». ¹⁴⁹ Όπως παρατηρεί ο Αγκάμπεν, η διαφοροποίηση της θέσης του κυρίαρχου στις θεωρήσεις Σμιτ-Μπένγιαμιν αποτελεί τη δικαιολογητική βάση της διαφοροποίησης του χαρακτήρα της κατάστασης εξαίρεσης μεταξύ των δύο. Με άλλα λόγια, ο κυρίαρχος στον Μπένγιαμιν, κατ' αντιδιαστολή προς τον Σμιτ

¹⁴³ Αυτ.

¹⁴⁴ Βλ. παραπάνω κεφ. 2.3.(το θαύμα στον Σμιτ)

¹⁴⁵ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 79.

¹⁴⁶ Giorgio Agamben, *Κατάσταση Εξαίρεσης*, μτφρ. Μ. Οικονομίδου, Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 98.

¹⁴⁷ Weber, «Taking exception to decision», ό.π., σ. 12.

¹⁴⁸ Επεξεργασίες όσον αφορά την «αναποφασιστικότητα» του κυρίαρχου βρίσκουμε και στον ίδιο το Σμιτ, στο ύστερό του δοκίμιο με τίτλο *Hamlet oder Hecuba* (1956). Εκεί, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του βρίσκεται η «τραγικότερη μορφή αναποφασιστικότητας της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας». Βλ. Περισσότερα στο Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική...*, ό.π., σ. 180-189.

¹⁴⁹ Benjamin, *The Origin of German Tragic Drama*, ό.π, σ. 71.

Δεν εμφανίζεται όμως πλέον σαν το κατώφλι που εγγυάται τη διάρθρωση ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, ανάμεσα στην ανομία και το δικαϊκό πλαίσιο προς χάριν ενός νόμου που ισχύει μέσα στην αναστολή του: είναι περισσότερο μια ζώνη απόλυτης αναποφασιστικότητας ανάμεσα στην ανομία και στο δίκαιο, στην οποία η σφαίρα των πλασμάτων και η έννομη τάξη εμπλέκονται στην ίδια καταστροφή.¹⁵⁰

3.2. Η έκτακτη ανάγκη του Σμιτ ως «εξαιρετική» κανονικότητα

Από το παράδοξο της σχέσης δικαίου-εξαίρεσης που αναδείχθηκε παραπάνω προκύπτει ότι η εξαίρεση στον Σμιτ τείνει στην πολιτική ολοκλήρωση, στο ολικό κράτος.¹⁵¹ Το αντίθετο παρατηρείται, για παράδειγμα, στον Κίρκεγκωρ (Kierkegaard), αφού η εξαίρεση ευνοεί τους κυβερνωμένους και όχι τους κυβερνώντες.¹⁵² Παράλληλα, ο Κίρκεγκωρ προσπαθεί να διατηρήσει την ένταση μεταξύ εξαίρεσης και κανόνα,¹⁵³ μια ένταση που ο Σμιτ, αν και αναγνωρίζει, τείνει να εξαλείψει, μέσω της —σε συνθήκες κανονικότητας— υποβάθμισης του δικαίου, με την αντίστοιχη πρόταξη μιας «νομική επιστήμης της εξαίρεσης», όπως είδαμε παραπάνω. (Κεφ. 1).

Η σμιτιανή δικτατορία μπορεί να ιδωθεί ως «εξαιρετική πραγμάτωση του δικαίου».¹⁵⁴ Η δικτατορία διακρίνεται σε δύο είδη, σε εντεταλμένη (commissarial dictatorship) και κυρίαρχη (sovereign dictatorship), όπως αυτά αποτυπώνονται στη *Δικτατορία*. Η βασική διαφορά των δύο αυτών μορφών δικτατορίας είναι ότι στόχος της εντεταλμένης είναι να χρησιμοποιήσει τα απαραίτητα μέτρα και περιορισμούς προκειμένου να ξεπεραστεί ο —αναλόγως την περίπτωση— συγκεκριμενοποιημένος «δημόσιος κίνδυνος», διατηρώντας ωστόσο το Σύνταγμα. Το πρώτο είδος δικτατορίας, άλλωστε, συμπίπτει με τη δικτατορία που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί

¹⁵⁰ Αυτ., σ. 85.

¹⁵¹ Gould, «Laws, Exceptions, Norms», ό.π., σ. 5.

¹⁵² Για περισσότερα όσον αφορά τη συζήτηση περί σύνδεσης Σμιτ-Κίρκεγκωρ, βλ. Gould, *Laws, Exceptions, Norms*, ό.π. Ο Σμιτ αναφέρεται στον Κίρκεγκωρ, ως «προτεστάντη θεολόγο», χωρίς να τον κατονομάζει επακριβώς, στο τελευταίο μέρος του πρώτου κεφαλαίου της *Πολιτικής Θεολογίας*.

¹⁵³ Αυτ.

¹⁵⁴ Ανανιάδης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική*, ό.π., σ. 162.

επί τη βάση του Συντάγματος της Βαϊμάρης, σύμφωνα με ερμηνευτές της σμιτιανής προβληματικής στο ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο της περιόδου 1919-1933.¹⁵⁵ Σκοπός του δεύτερου είδους δικτατορίας, αντίθετα, είναι να καταργήσει το Σύνταγμα και να το αντικαταστήσει με ένα νέο.¹⁵⁶

Περαιτέρω, η ανωτέρω αναφερθείσα διττότητα του θαύματος (κεφ.2) και η παράλειψη εξέτασης του «ολοκληρωτικού θαύματος» από τον Σμιτ μπορεί επίσης να συμβάλλει στη συζήτηση περί του χαρακτήρα της σμιτιανής κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Είναι σαφές ότι «η μονομερής επικέντρωση του ενδιαφέροντος στον κυρίαρχο ως ήδη κατεστημένη εξουσία»¹⁵⁷ μπορεί να συνδεθεί μόνο με το επιμέρους θαύμα, ένα θαύμα δηλαδή που στόχο έχει την προσωρινή αναστολή της φυσικής νομοτέλειας, «χωρίς να διαταράσσει τις λειτουργικές της βάσεις».¹⁵⁸ Αντίστοιχα, στο πεδίο της πολιτικής, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης που συζητά ο Σμιτ νοείται πάντα υπό το πρίσμα της κατεστημένης εξουσίας, αφού «ο κανόνας αναστέλλεται, ωστόσο δεν επακολουθεί το χάος, αλλά παραμένει το κράτος και θέλει να σωθεί».¹⁵⁹ Επειδή η κατάσταση έκτακτης ανάγκης διαφοροποιείται από την αναρχία και το χάος και «υπό τη νομική έννοια εξακολουθεί να υφίσταται μια τάξη», το κράτος διασώζεται, ενώ το «δίκαιο μπαίνει στο περιθώριο»,¹⁶⁰ χωρίς, ωστόσο, να καταστρέφεται.

Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση της Λαβράνου ότι ως προς την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ο Σμιτ «[...] ενδιαφέρεται να την "παγώσει και να την "ακινητοποιήσει" ως "υπαρξιακή" κατάσταση που, αποκομμένη από τη σχέση της με την "κανονική κατάσταση" δεν αίρεται ποτέ».¹⁶¹ Η εν λόγω τάση της σμιτιανής κατάστασης έκτακτης ανάγκης να παγωθεί και να αποτελέσει μια ιδιάζουσα κανονικότητα υποστηρίζεται και από τη διασταλτική ερμηνεία του άρθρου 48 του Συντάγματος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.

¹⁵⁵ Finn, *Constitutions in crisis*, ό.π., σ. 177.

¹⁵⁶ *Αυτ.*, σ. 40. Για την προέλευση των δύο ειδών δικτατορίας του Σμιτ και τη σύνδεσή τους με τα δύο μοντέλα της ρωμαϊκής ιστορικής παράδοσης βλ. Kaius Tuori, «Schmitt and the Sovereignty of Roman Dictators: From the Actualisation of the Past to the Recycling of Symbols», *History of European Ideas*, v. 42, Routledge, 2016, σ. 95-106.

¹⁵⁷ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 160.

¹⁵⁸ *Αυτ.*, σ. 159.

¹⁵⁹ *Αυτ.*, σ. 162.

¹⁶⁰ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 27.

¹⁶¹ Λαβράνου, «Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Χομπς και τον Καρλ Σμιτ...», ό.π., σ. 172.

3.2.1. Η σμιτιανή διασταλτική ερμηνεία του άρθρου 48

Πέραν των όσων έχουν αναφερθεί, η σμιτιανή ανάγνωση του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης είναι ένα ακόμα στοιχείο υπέρ του επιχειρήματος ότι η κατάσταση έκτακτης ανάγκης κατά τη σμιτιανή ανάγνωση τείνει να είναι μια «εξαιρετική» κανονικότητα, ένας κανόνας που ζει υπό τη μορφή της εξαίρεσης.

Οπωσδήποτε, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να μιλήσουμε για πλήρη ταύτιση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης με τη σμιτιανή κατάσταση εξαίρεσης. Ωστόσο, είναι χρήσιμη η προσεκτική παρατήρηση της σμιτιανής προσέγγισης, αφού ο Γερμανός πολιτειολόγος όχι μόνο αναφέρεται στο άρθρο 48 στην *Πολιτική Θεολογία*, αλλά αφιερώνει και το τελευταίο μέρος στη *Δικτατορία* στο εν λόγω άρθρο. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση του άρθρου 48 και η τοποθέτηση του Σμιτ ως νομικού επί αυτού είναι διαφωτιστική.

Το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης, πέραν των έκτακτων εξουσιών που παρείχε στον Πρόεδρο του Ράιχ, ρητά συμπεριλάμβανε κάποιους περιορισμούς στις έκτακτες αυτές εξουσίες. Οι περιορισμοί αυτοί αναφέρονται στις παραγράφους 2 και 4 του εν λόγω άρθρου. Συγκεκριμένα σύμφωνα με αυτές προβλεπόταν ότι:

Εάν η δημόσια ασφάλεια και τάξη στο γερμανικό Ράιχ διαταράσσονται σοβαρά ή διακινδυνεύονται, ο Πρόεδρος ... μπορεί να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την αποκατάσταση της δημόσιας ασφάλειας και τάξης, και εάν είναι αναγκαίο, να παρέμβει με τη βοήθεια των ένοπλων δυνάμεων. Σε αυτήν την περίπτωση, μπορεί να αναστείλει προσωρινά εξ ολοκλήρου ή εν μέρει, τα θεμελιώδη δικαιώματα που προβλέπονται στα άρθρα 114,115,117,118,123,124 και 153.

Ο Πρόεδρος ... πρέπει να ενημερώσει αμέσως το Ράιχσταγκ για όλα τα μέτρα που πάρθηκαν σε συμφωνία με τις παραγράφους ένα και δύο αυτού του Άρθρου. Τα μέτρα πρέπει να ανακληθούν εφόσον ζητηθεί από το Ράιχσταγκ (νομοθετικό σώμα της Γερμανίας).¹⁶²

¹⁶² Finn, *Constitutions in Crisis*, ό.π., σ. 147. (οι υπογραμμίσεις δικές μου)

Αυτό που γίνεται εμφανές από το γράμμα του εν λόγω άρθρου είναι ότι συμπεριλάμβανε δικλείδες κοινοβουλευτικού και κυβερνητικού ελέγχου απέναντι στη ρυθμιζόμενη δυνατότητα του προέδρου του Ράιχ να αποφασίζει περί έκτακτης ανάγκης. Οι περιορισμοί αυτοί είναι, αφενός, χρονικής φύσεως και, αφετέρου, ενημερωτικής/νομοθετικής φύσεως. Έτσι, θεωρητικά, ο πρόεδρος είχε την ευχέρεια να αναστείλει μόνο προσωρινά τα άρθρα και ταυτόχρονα είχε την υποχρέωση να ενημερώσει το κοινοβούλιο —με την παράλληλη υποχρέωση να ανακαλέσει τα έκτακτα μέτρα, εφόσον αυτό το ζητούσε το κοινοβούλιο.

Όσον αφορά τη σμιτιανή προσέγγιση, αυτή είναι πολεμική σε όποιους περιορισμούς της εξουσίας του προέδρου. Στην *Πολιτική Θεολογία*, αναφερόμενος ακριβώς στους περιορισμούς που έθετε το άρθρο 48, ο Γερμανός νομικός διατυπώνει ότι

Αν επιτευχθεί ο επακριβής προσδιορισμός των εξουσιών που απονέμονται για την περίπτωση έκτακτης ανάγκης —είτε μέσω του αμοιβαίου ελέγχου, είτε μέσω του χρονικού περιορισμού, είτε τέλος, όπως γίνεται με τη ρύθμιση της κατάστασης πολιορκίας στο πλαίσιο του κράτους δικαίου, μέσω της απαρίθμησης των έκτακτων εξουσιών—, τότε το ζήτημα της κυριαρχίας απωθείται κατά έναν σημαντικό βαθμό, φυσικά όμως δεν εξαλείφεται.¹⁶³

Φαίνεται πως σκοπός του Σμιτ, μέσω της ερμηνευτικής προσέγγισής του ως προς το άρθρο 48, είναι να απωθήσει τους περιορισμούς του προέδρου του Ράιχ, προκειμένου να μην απωθηθεί το ζήτημα της κυριαρχίας. Η εν λόγω επιχειρηματολογία υποστηρίζεται άλλωστε και στη *Δικτατορία*, όπου κανείς μπορεί να αντιληφθεί την πολεμική διάθεση του Σμιτ απέναντι στη διάκριση των εξουσιών (σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική) και την προσπάθειά του να «ενισχύσει την εκτελεστική εξουσία, επανεγκαθιστώντας τις δυνάμεις του κυριάρχου» σε αυτήν.¹⁶⁴ Επιπλέον, στην ερμηνευτική διαμάχη περί του σε τι συνίστατο το «καθήκον» του κράτους, η μη εκπλήρωση του οποίου επέφερε τη δυνατότητα

¹⁶³ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 26. (η υπογράμμιση δική μου).

¹⁶⁴ Anne Norton, «Pentecost: Democratic Sovereignty in Carl Schmitt», *Constellations*, τ. 18, Blackwell Publishing Ltd, Οξφόρδη 2011, σ. 389.

παρέμβασης του προέδρου μέσω του εξαναγκασμού, ο Σμιτ τοποθετήθηκε υπέρ της διασταλτικής ερμηνείας της διάταξης και του μη περιορισμού της από τα εξαντλητικώς αναφερόμενα στην παράγραφο 2 άρθρα.¹⁶⁵ Στα ως άνω προστίθεται και η διαφωνία του ως προς τη δυνατότητα του Κοινοβουλίου να ελέγξει την κήρυξη της έκτακτης ανάγκης από τον Πρόεδρο του Ράιχ, ρύθμιση η οποία, όπως αναφέρει, αντιστοιχούσε «στην εξέλιξη και στην πρακτική του κράτους δικαίου, η οποία μέσω της κατανομής των αρμοδιοτήτων και του αμοιβαίου ελέγχου επιδιώκει να αναβάλλει όσο το δυνατόν περισσότερο το ζήτημα της κυριαρχίας».¹⁶⁶

Η εξαίρεση, λοιπόν, στο σμιτιανό σχήμα, τείνει να γίνει —χωρίς να γίνεται πραγματικά αφού πάντα πλανιέται ως «εν δυνάμει» κατάσταση λόγω του υπαρξιακού εχθρού— ο κανόνας, αφενός, εγκολπώνοντας και αφομοιώνοντας μέσα της το ήδη υπάρχον νομικό στοιχείο, αφετέρου, απωθώντας τους πιθανούς περιορισμούς που την καθιστούν προσωρινή και άρα διατηρούν τον εξαιρετικό της χαρακτήρα. Αντίθετα έχουν τα πράγματα στην περίπτωση του Μπένγιαμιν.

3.3. Το αντιπαράδειγμα του Μπένγιαμιν

Στην όγδοη θέση του για τη φιλοσοφία της ιστορίας ο Μπένγιαμιν διατυπώνει

«[η] παράδοση των καταπιεσμένων μας διδάσκει ότι η «κατάσταση έκτακτης ανάγκης» που ζούμε τώρα δεν είναι η εξαίρεση αλλά ο κανόνας. Πρέπει να κατορθώσουμε να συλλάβουμε την ιστορία έχοντας αυτή την επίγνωση [...] αποστολή μας είναι να δημιουργήσουμε μια πραγματική κατάσταση έκτακτης ανάγκης και έτσι θα βελτιωθεί η θέση μας στον αγώνα κατά του φασισμού. Ένας λόγος που ο φασισμός έχει μια ευκαιρία είναι γιατί, στο όνομα της προόδου, αντιμετωπίζεται από τους αντιπάλους του σαν ιστορικός τύπος».¹⁶⁷

Η διαφορά με την κατάσταση έκτακτης ανάγκης του Σμιτ έγκειται στο ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μια πραγματική έκτακτη ανάγκη, η οποία διακρίνεται από την «έκτακτη ανάγκη» ως κανόνα, έξω από το ήδη νομικά υπάρχον. Η «πλασματική»

¹⁶⁵ Finn, *Constitutions in Crisis*, ό.π., σ. 148.

¹⁶⁶ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 26.

¹⁶⁷ Weber, «Taking exception to decision», ό.π., σ. 12.

έκτακτη ανάγκη, λειτουργεί ως εργαλείο στα χέρια της εξουσίας, και ο «κίνδυνος» για τον οποίο αυτή τίθεται θυμίζει τα λόγια του Μεγάλου Ιεροεξεταστή περί μιας πίστης ως «δουλική έξαρση ενός τρομοκρατημένου σκλάβου», υπαγορευμένης «από το θαύμα». ¹⁶⁸ Άλλωστε, «εκεί που υπάρχει κίνδυνος, εκεί αναπτύσσεται και το στοιχείο της διάσωσης —και διόλου παραδίπλα». ¹⁶⁹

Η πραγματική έκτακτη ανάγκη «δεν είναι αυτό που αναστέλλει το δίκαιο, αλλά αυτό που το καταστρέφει, αυτό που ανοίγει έναν χώρο για μία ύπαρξη άλλη από το δίκαιο». ¹⁷⁰ Ένα δίκαιο, το οποίο, κατά τον Μπένγιαμιν, δεν έχει καμία σχέση με τη δικαιοσύνη αλλά πρόκειται στην πραγματικότητα απλώς για την «προέκταση μιας πράξης βίας», ¹⁷¹ το οποίο καλείται να καταστρέψει η θεϊκή βία. Η θεϊκή αυτή βία —κατ' αντιδιαστολή προς τη μυθική— ¹⁷² είναι η καταστροφική ως προς το δίκαιο δύναμη. Όπως διαβάζει κανείς στο *Για μια κριτική της βίας*: «Αν η μυθική βία θεσπίζει το δίκαιο, η θεϊκή καταστρέφει το δίκαιο· αν η πρώτη θέτει όρια, η δεύτερη τα καταστρέφει απεριόριστα». ¹⁷³ Αν για τον Μπένγιαμιν, η καταστροφή του δικαίου από τη θεϊκή ή «καθαρή» ¹⁷⁴ βία είναι συνδεδεμένη με την πραγματική έκτακτη ανάγκη, εξ αντιδιαστολής στη σμιτιανή ανάγνωση, η συντήρηση του υπό αναστολή δικαίου δεν μπορεί παρά να συνδέεται με μια μη «αυθεντική» έκτακτη ανάγκη. Με άλλα λόγια, το χάσμα μεταξύ των κανόνων δικαίου και των συγκεκριμένων αποφάσεων δεν είναι δυνατό να εξαλειφθεί εφόσον οι έννοιες που διαπραγματεύεται

¹⁶⁸ Ντοστογιέφσκι, *Αδελφοί Καραμαζώφ*, ό.π., σ. 224.

¹⁶⁹ Bloch, *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, ό.π., σ. 236.

¹⁷⁰ Gulli, «The sovereign exception», ό.π., σ. 29.

¹⁷¹ Pan, «Against Biopolitics...», ό.π., σ. 43.

¹⁷² Στο *Για μια κριτική της Βίας* ο Μπένγιαμιν διακρίνει μεταξύ δύο ειδών βίας: τη μυθική και τη θεϊκή. Η μυθική, ως «αμιγής εκδήλωση των θεών», «εγκαθιδρύει ένα δίκαιο», το οποίο και «συντηρεί». Σε αυτού του είδους βία, ο Μπένγιαμιν αντιπαραθέτει τη «θεϊκή βία», ως μια «καθαρή άμεση βία που θα μπορούσε να θέσει τέρμα στη μυθική βία», να καταστρέψει με άλλα λόγια το δίκαιο ως βία που συντηρεί την έννομη τάξη πραγμάτων. Βλ. Walter Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, μτφρ. Λ. Μαρσιανός, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2002, σ. 23-25. Ενδιαφέρον είναι ο εξής προβληματισμός: η θεϊκή βία να μην παρουσιάζεται ως ανεξάρτητη από την εξουσία και το δίκαιο, ωστόσο έχει σκοπό να τοποθετήσει στη θέση τους μια νέα τάξη που βασίζεται στη δικαιοσύνη. Από τη στιγμή που η θεϊκή βία εμφανίζεται με ένα δικό της σύστημα και έχουσα συγκεκριμένους σκοπούς, η δικαιοσύνη την οποία αυτή εγκαθιδρύει δεν μπορεί να είναι «καθολική και αυτοαναφορική, αλλά υπόκειται σε έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό». Βλ. Pan, «Against Biopolitics...», ό.π., σ. 45-46.

¹⁷³ Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, ό.π., σ. 26.

¹⁷⁴ *Αυτ.*, σ. 27.

ο Σμιτ αναλύονται ως νομικά μεγέθη. Το χάσμα αυτό μπορεί να υπερβληθεί μόνο «με την κατάργηση κάθε κανόνα».¹⁷⁵

Συναφής με την αναποφασιστικότητα ως προς την απόφαση του μπενγιαμινικού κυρίαρχου είναι μια αδυναμία του δικαίου, που διαπιστώνεται από τον Μπένγιαμιν. Έτσι, το δίκαιο «αναγνωρίζει στην καθορισμένη από τον τόπο και τον χρόνο απόφαση μια “μεταφυσική” κατηγορία»,¹⁷⁶ ωστόσο αυτό που αντιστοιχεί στην εν λόγω αναγνώριση είναι «η περίεργη και κυρίως αποθαρρυντική ανακάλυψη της έσχατης αδυναμίας επίλυσης όλων των προβλημάτων του δικαίου».¹⁷⁷ Η κυριαρχία, ως τέτοια, φαίνεται να τίθεται από τον Μπένγιαμιν σε ριζική αμφισβήτηση.

Με λίγα λόγια, το κράτος έκτακτης ανάγκης του Μπένγιαμιν είναι η εξαίρεση που «δίνει ζωή»,¹⁷⁸ αφού «σε αντίθεση με το ιστορικό ιδανικό της αποκατάστασης, ενώπιόν του (ενώπιον του μπαρόκ) προβάλλει η ιδέα της καταστροφής. Και πάνω σε τούτη την αντίθεση πλάθεται η θεωρία για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης».¹⁷⁹

3.4. Συμπεράσματα 3^{ου} κεφαλαίου

Το σημείο τομής των δύο καταστάσεων έκτακτης ανάγκης δεν είναι άλλο από το δίκαιο. Ακριβώς επειδή η σμιτιανή ανάπτυξη δεν καταστρέφει την τάξη, δεν προσεγγίζει ποτέ το χάος, πάντα χρειάζεται το δίκαιο να την διαμορφώνει, είτε ως αφετηρία, είτε ως μέσο στα χέρια του κυρίαρχου. Όπως παρατηρεί ο Μπιτσώρης, ο Σμιτ «θέλει έναν νόμο εκτός του νόμου που έχει θεμελιωθεί, μια βία εναντίον του νόμου που θέλει να τον διατηρήσει, αλλά όλα αυτά μέσα στον νόμο, μέσα στην έννομη τάξη».¹⁸⁰ Αντίθετα, ο Μπένγιαμιν στοχεύει σε μια δικαιοσύνη «πέραν του δικαίου»,¹⁸¹ την οποία μόνο η δημιουργία μπορεί να ακολουθήσει.

¹⁷⁵ Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 148.

¹⁷⁶ Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, ό.π., σ. 15. Βλ. και Agamben, *Κατάσταση Εξαίρεσης*, ό.π., σ. 94.

¹⁷⁷ Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, ό.π., σ. 22.

¹⁷⁸ Gould, «Laws, Exceptions, Norms», ό.π., σ. 77.

¹⁷⁹ Agamben, *Κατάσταση Εξαίρεσης*, ό.π., σ. 97.

¹⁸⁰ Συζήτηση με τον Β. Μπιτσώση, «Περί βίας», στο <http://our-living-room.blogspot.gr/>

¹⁸¹ Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, ό.π., σ. 29.

Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ή η ευρύτερη έννοια της εξαίρεσης, μπορεί να προϋποθέτει λοιπόν είτε έναν κυρίαρχο που αναστέλλει έναν κανόνα, όντας κυρίαρχος με βάση έναν άλλον κανόνα, είτε έναν κυρίαρχο «που γεννιέται έξω από κάθε κανόνα, μέσα στην εξαίρεση, προκειμένου να συγκροτήσει αυτεξούσια έναν κανόνα».¹⁸² Ο Σμιτ, κλείνοντας, φαντάζεται «την άτυπη σφαίρα της απόφασης και την τυπική σφαίρα του κανόνα και των νόμων να δουλεύουν μαζί για να εγκαθιδρύσουν μια συγκεκριμένη έννομη τάξη».¹⁸³ Άλλωστε, ρητά αναφέρεται στην *Πολιτική Θεολογία* μια σύνδεσης της νομικής γνώσης με της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, αφού όχι μόνο ο κανόνας αλλά και η απόφαση «παραμένουν στο πλαίσιο των νομικών μεγεθών».¹⁸⁴

¹⁸² Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», ό.π., σ. 159.

¹⁸³ Pan, «Against Biopolitics...», ό.π., σ. 47.

¹⁸⁴ Schmitt, *Πολιτική Θεολογία*, ό.π., σ. 28.

4. Επίλογος/ Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, θα αναφερθούμε συνοπτικά στα συμπεράσματα που προκύπτουν από την παρούσα έρευνα. Αρχικά, το δίκαιο, στο σμιτιανό οικοδόμημα της υπό εξέτασης περιόδου, έχει διττό χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά, αυτό απορρίπτεται ως σύνολο γενικών και αφηρημένων ρυθμίσεων, ωστόσο χρησιμοποιείται ως εννοιολογικό εργαλείο για τις έννοιες της κυριαρχίας, της απόφασης και της εξαίρεσης. Το «νομικό κενό» που αυτό εμπεριέχει αντιμετωπίζεται ως δικαιολογητική βάση για την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας απόφασης περί κατάστασης έκτακτης ανάγκης, η οποία με τη σειρά της προσδιορίζει τον κυρίαρχο. Ταυτόχρονα, οι έννοιες του τύπου, της αρμοδιότητας και της τάξης συνηγορούν υπέρ της άποψης περί μη απαγκίστρωσης της προβληματικής του Σμιτ από στοιχεία του ήδη υπάρχοντος καθεστώτος. Τέλος, παρατηρείται μια πιθανή μετάβαση της σχέσης φίλος-εχθρός, ως εννοιολογικό εργαλείο, στο πεδίο της σχέσης εξαίρεσης-δικαίου.

Από την άλλη πλευρά, το δίκαιο καταφάσκει ως «δίκαιο συγκεκριμένης περίπτωσης», εργαλείο στα χέρια του κυρίαρχου τόσο για την εκ των υστέρων νομιμοποίηση της κυριαρχίας του αλλά και για την αντιμετώπιση του εχθρού. Ο εχθρός ειδικότερα λειτουργεί ως δικαιολογητική βάση για την κήρυξη της έκτακτης ανάγκης και τη (ανα)διαμόρφωση του δικαίου, ενώ ταυτόχρονα ο κυρίαρχος χρειάζεται το δίκαιο για τον προσδιορισμό της θέσης του εχθρού. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ενώ το δίκαιο, ως κανόνας, περιθωριοποιείται, αναδύεται ένα δίκαιο της εξαίρεσης.

Σε αυτό το πλαίσιο, ανευρίσκεται και το «δικαίωμα» του κυρίαρχου να επέμβει στην έννομη τάξη, κατ' αντιστοιχία με την επέμβαση του θαύματος στον κόσμο. Το θεολογικό στοιχείο επέχει ταυτόχρονα θέση νομιμοποιητική όσον αφορά τον σμιτιανό κυρίαρχο αλλά επίσης, σύμφωνα με μέρος ερμηνευτών του Σμιτ, όσον αφορά τους σκοπούς του Γερμανού Πολιτειολόγου, για την πραγμάτωση των οποίων επιστρατεύει τη χρησιμοποίηση θεολογικών μεταφορών προς νομιμοποίηση του θεωρητικού του οικοδομήματος.

Η μη απαγκίστρωση της σμιτιανής προβληματικής από το δίκαιο της προ-απόφασης περιόδου έχει συνέπειες που αφορούν τον χαρακτήρα της κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Παρατηρείται μια διπλή κίνηση: ενώ το δίκαιο αναστέλλεται,

χωρίς, ωστόσο, να παύει να υπάρχει, η έκτακτη ανάγκη ως κατάσταση τείνει να παγιωθεί στη θέση της κανονικότητας, από την οποία επίσης τείνει να αποκοπεί. Σε αυτήν τη διπλή κίνηση είναι σημαντικός ο ρόλος του άρθρου 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Ως προς το πρώτο σκέλος, δηλαδή την αναστολή του δικαίου, το 48 αποτελεί τη ρύθμιση που καθιστά την αναστολή αυτή εφικτή. Ως προς το σκέλος της τάσης θεμελίωσης της έκτακτης ανάγκης στο κανονικό, το επιχείρημα ενισχύεται από τη σμιτιανή διασταλτική ερμηνεία του άρθρου και την ξεκάθαρα πολεμική τοποθέτηση του Σμιτ επί οποιωνδήποτε περιορισμών της εξουσίας του Προέδρου.

Η προσέγγιση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης του Σμιτ σαν μια μη κανονική κανονικότητα, προκύπτει, άλλωστε, εξ αντιδιαστολής από τη μενγιαμινική πραγματική έκτακτη ανάγκη. Έτσι, ενώ μόνο μια μη πραγματική κατάσταση έκτακτης ανάγκης είναι δυνατόν να συνδέεται με τη θέσπιση και τη διατήρηση ενός δικαίου (βίας), η πραγματική έκτακτη ανάγκη μόνο με την καταστροφή του μπορεί να συνδεθεί. Κάτι το οποίο, όπως αναφέρθηκε και στο κυρίως μέρος της εργασίας μας, είναι απολύτως ξένο στον Σμιτ, αφού για αυτόν η έκτακτη ανάγκη διακρίνεται από οποιοδήποτε χάος και αναρχία.

Περαιτέρω, είναι σκόπιμο να σημειωθεί πως οι προβληματισμοί της παρούσης θα μπορούσαν σε επόμενη έρευνα να συσχετισθούν και να συμπεριλάβουν για παράδειγμα ζητήματα όπως την έννοια της ανθρώπινης φύσης στον Σμιτ ή μια σύγκριση των όσων διατυπώνονται εδώ με προβληματικές που διατυπώνονται σε μεταγενέστερα ή προγενέστερα έργα του Σμιτ, όπως ο *Νόμος της Γης* ή το *der Werte des Staates*. Ήδη από τα προαναφερθέντα δύο ζητήματα είναι φανερό ότι η εν λόγω έρευνα επιδέχεται περαιτέρω ανάπτυξη, η οποία, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας.

Θα ήθελα να κλείσω την εργασία με ένα ερώτημα σχετικά με τον ρόλο του δικαίου εν γένει. Είναι ποτέ δυνατόν το δίκαιο να λειτουργήσει υπέρ του νοήματος της ανθρώπινης ιστορίας, όπως το αντιλαμβάνεται ο Μπλοχ, δηλαδή ως «η εγκαθίδρυση του βασιλείου της ελευθερίας»,¹⁸⁵ ή είναι καταδικασμένο να βρίσκεται κλεισμένο σε ένα ορισμένο δίπολο ενός ήδη υπάρχοντα κανόνα και μιας προβλέψιμης εξαίρεσης;

¹⁸⁵ Ernst Bloch, *A Philosophy of the future*, μτφρ. J. Cumming, Herder and Herder, Νέα Υόρκη 1970, σ. 139. Χρησιμοποιώ τη μετάφραση του αποσπάσματος όπως αυτή γίνεται από τον Θανάση Γκιούρα στο «Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία», *Ουτοπία*, τχ. 59, 2004, σ. 125.

Παραλλάσσοντας το κλείσιμο του έργου *Έγκλημα και Τιμωρία*, οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως «εδώ όμως αρχίζει μια άλλη ιστορία», που θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μιας άλλης εργασίας. Η παρούσα «όμως τελειώνει εδώ».¹⁸⁶

¹⁸⁶ Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, *Έγκλημα και Τιμωρία*, μτφρ. Σ. Παταντζής, 4π Ειδικές Εκδόσεις, 2011, σ. 415.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

Walter Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, μτφρ. Λ. Μαρσιανός, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2002

Benjamin Walter, *Για την έννοια της Ιστορίας*, Β΄, 1940, μετάφραση Γ. Φαράκλας-Α. Μπαλλάς, Ο Πολίτης-Δεκαπενθήμερος, 43, 21-11-1997

Benjamin Walter, *The Origin of German Tragic Drama*, μτφρ. J. Osborne, Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1998

Kelsen Hans, *Essays in Legal and Moral Philosophy*, μτφρ. P. Heath, D. Reidel Publishing Company, Ντόρντρεχτ 1973

Kelsen Hans, *Théorie générale du droit et de l'Etat*, μαζί με το *La Doctrine du droit naturel et le positivism juridique*, μτφρ. B. Laroche και V. Faure, Bruylant L.G.D.J., Παρίσι 1997

Ντοστογιέφσκι Φιόντορ, *Αδελφοί Καραμαζώφ*, μτφρ. Σ.Π., Διεθνείς Εκδόσεις, χχ.

Ντοστογιέφσκι Φιόντορ, *Εγκλημα και Τιμωρία*, μτφρ. Σ. Παταντζής, 4π Ειδικές Εκδόσεις, 2011

Schmitt Carl, *Constitutional Theory*, μτφρ. J. Seitzer, Duke University Press Ντάραμ και Λονδίνο 2008

Schmitt Carl, *Dictatorship*, μτφρ. M. Hoelzl και G. Ward, Polity Press, 2014

Schmitt Carl, *Roman Catholicism and Political Form*, μτφρ. G.L. Ulmen, Greenwood Press, Λονδίνο 1996

Schmitt Carl, *Η Έννοια Του Πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, Κριτική, Αθήνα 2009

Schmitt Carl, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ. Π. Κονδύλης, Κουκκίδα, Αθήνα 2006

Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, μτφρ. Γρυπάρης στο *Οι τραγωδίες του Σοφοκλέους*, I, *Αντιγόνη, Ηλέκτρα, Αίας, Τραχίνια*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα χ.χ., στίχοι 185-188 και 190-191.

Δευτερογενής

Βιβλία

Agamben Giorgio, *Κατάσταση Εξαιρέσεως*, μτφρ. Μ. Οικονομίδου, Πατάκη, Αθήνα 2007

Ανανιάδης Γρηγόρης, *Ιδέα, απόφαση, πολιτική, Τρία δοκίμια για τον Carl Schmitt*, Νήσος, Αθήνα 2006

Baume Sandrine, *Χανς Κέλσεν Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, μτφρ. Β. Βουτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2016

Bloch Ernst, *A Philosophy of the future*, μτφρ. J. Cumming, Herder and Herder, Νέα Υόρκη 1970

Bloch Ernst, *Φυσικό δίκαιο και ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας, Μ. Αγγελίδης, ΚΨΜ, Αθήνα 2015

Finn John E., *Constitutions in Crisis, Political Violence and the Rule of Law*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1991

Σπηλιωτόπουλος Επαμεινώνδας Π., *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*, τ.1, 14^η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011

Toner Patrick, «Infallibility», *The Catholic Encyclopedia*, τ. 7, Robert Appleton Company, Νέα Υόρκη 1910.

Wiley James, *Politics and the Concept of the Political: The Political Imagination*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016

Άρθρα

Ελληνική αρθρογραφία

Αγγελίδης Μανόλης, «Βαϊμάρη: Σύνταγμα και έκτακτη ανάγκη», *Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές αναβιώσεις της*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Η Αυγή, 2012, σ. 64-70.

Αγγελίδης Μανόλης, «Ο Λεβιάθαν του Hobbes ή του Schmitt; Αντινομίες και καταχρήσεις μίας υπερερμηνείας», *Αξιολογικά*, τ.25, Αθήνα 2011

Κονδύλης Παναγιώτης, «Επίμετρο», στο C. Schmitt, *Πολιτική Θεολογία Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ. Π. Κονδύλης, Κουκκίδα, Αθήνα 2006

Λαβράνου Αλίκη, «Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Χομπς και τον Καρλ Σμιτ: παρατηρήσεις πάνω στην σμιττιανή ερμηνεία του Χομπς», *Αξιολογικά*, τ. 16, Νήσος, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Νοέμβριος 2006

Ξενόγλωσση αρθρογραφία

Ebenstein William, «The Pure Theory of Law: Demythologizing Legal Thought», *California Law Review*, τ.59, τχ.3, Μάιος 1971

Gould Rebecca, «Laws, Exceptions, Norms: Kierkegaard, Schmitt and Benjamin on the Exception», *Telos*, τχ. 162, άνοιξη 2013, σ. 77-96.

Grigorov Vladimir, «Benjamin Constant and Carl Schmitt go to Russia», *Constitutional Political Economy*, τ. 8, Kluwer Academic Publishers, Βοστώνη 1997

Gulli Bruno, «The sovereign exception», *Glossator*, τ. 1, 2009

Norton Anne, «Pentecost: Democratic Sovereignty in Carl Schmitt», *Constellations*, τ. 18, Blackwell Publishing Ltd, Οξφόρδη 2011

Pan David, «Against Biopolitics: Walter Benjamin, Carl Schmitt and Giorgio Agamben on Political Sovereignty and Symbolic Order», *The German Quarterly*, τ.82, τ.1, University of California, χειμώνας 2009

Strong Tracy B., «The Sovereign and the Exception: Carl Schmitt, Politics, Theology and Leadership», πρόλογος στο Carl Schmitt, *Political Theology*, μτφρ. G. Schwab, University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005

Thomas Brook, «Reconstructing the Limits of Schmitt's Theory of Sovereignty: A Case of Law as Rhetoric, not as Political Theology», *UC Irvine Law Review*, 2014

Tuori Kaius, «Schmitt and the Sovereignty of Roman Dictators: From the Actualization of the Past to the Recycling of Symbols», *History of European Ideas*, v. 42, Routledge, 2016

Ulmen G. L., «Introduction» στο Carl Schmitt, *Roman Catholicism and Political Form*, μτφρ. G.L. Ulmen, Greenwood Press, Λονδίνο 1996

Weber Samuel, «Taking Exception to Decision: Walter Benjamin and Carl Schmitt», *Diacritics*, T. 22, the Johns Hopkins University Press

Διαδικτυακές σελίδες

<http://www.newadvent.org/cathen/07790a.htm>

<http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/>

<https://scholarship.law.berkeley.edu/californialawreview/vol59/iss3/2/>

<http://our-living-room.blogspot.gr/>

<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1756-1183.2009.00038.x/pdf>

https://works.bepress.com/r_gould/59/